

ЕРИХ МАРИЯ РЕМАРК НА ЗАПАДНИЯ ФРОНТ НИЩО НОВО

Част 1 от „На Западния фронт...“

Превод от немски: Никола Георгиев, 1982

chitanka.info

I

Намираме се на девет километра зад фронта. Вчера ни сменила от бойната линия; сега стомасите ни са пълни с боб и говеждо, сити сме и доволни. Дори за вечерта всеки може да получи пълна котелка; освен това има двойна дажба колбас и хляб — не можем да се оплачем! Такова нещо отдавна не се бе случвало: кашаварът с червеното като домати лице сам да предлага ядене; на всеки, който мине, маха с черпака и му сипва пълна гребка. Видял се е в чудо как да изпразни походния казан. Тяден и Мюлер измъкнаха отнякъде два-три легена и поискаха да им ги напълни догоре, да имат в запас. Тяден прави това от лакомия, Мюлер — от предвидливост. Къде вмести Тяден толкова ядене, е загадка за всички. Винаги е бил мършав като чироз.

Но най-важното е, че раздадоха и двойна дажба тютюн. За всекиго по десет пури, двадесет цигари и два пакета тютюн за дъвчене, това е съвсем прилично. Размених с Катчински моя тютюн срещу неговите цигари, сега ми станаха общо четиридесет. С толкова може да се изкара един ден.

Всъщност получихме всичко това, без да ни се полага. Толкова щедри прусаците не са. Дължим го на едно недоразумение.

Преди две седмици отидохме на предната линия за смяна. В нашия сектор беше доста спокойно и артелчикът бе получил за деня на връщането ни обичайното количество хранителни припаси за сто и петдесет души, колкото беше съставът на ротата. Но тъкмо последния ден огънят при нас изненадващо се засили — дългобойна и тежка английска артилерия, която изсипа толкова много снаряди над нашата позиция, че понесохме тежки загуби и се върнахме всичко на всичко осемдесет души.

Върнахме се през нощта и веднага се натръскахме на сламениците, за да се наспим първо както трябва. Прав е Катчински: войната нямаше да бъде толкова лошо нещо, ако човек можеше поне да си отспи. На предната линия за това не може и да се мисли, а по две седмици на всяка смяна е доста много време.

Беше вече пладне, когато първите от нас изпълзяха от бараките. Половин час по-късно всеки беше взел канчето си и се струпахме пред походната кухня, където миришеше на тлъсто и вкусно. Начело, разбира се, бяха най-гладните: малкият Алберт Кроп, който от всички ни разсъждава най-бистро и затова едва сега стана ефрейтор; Мюлер, който още мъкне учебници със себе си и сънува извънредния изпит — отгоре се сипе барабанен огън, а той зубри физически закони; Лер, който си е пуснал брада и има голяма слабост към госпожичките от офицерския публичен дом — той се кълне, че били задължени с армейска заповед да носят копринени ризи и когато имат гости от капитан нагоре, да се къпят предварително; четвъртият съм аз — Паул Боймер. И четиримата сме по на деветнадесет години, в един клас бяхме, когато отидохме на война.

Непосредствено зад нас бяха приятелите на Тяден, мършав шлосер на нашите години, най-големият гладник в ротата. Когато сяда да яде, е тъничък и строен, а после се подува като бременна дървеница; Хайе Вестхус, на същата възраст, торфокопач, който спокойно може да стисне цял войнишки хляб в шепата и да те попита: „Отгатни какво държа в ръката си!“ — Детеринг, селянин, който мисли само за стопанството и жена си, и накрая Станислав Катчински, главатарят на групата ни, жилав, хитър, отракан, четиридесетгодишен, със землисто лице, сини очи, смъкнати рамене и чудесен нюх за опасни ситуации, хубаво ядене и кръшкачески служби.

Нашата група заемаше челото на опашката пред казана. Почнахме да губим търпение, защото кашаварът, не подозиращ нищо, все още стоеше и чакаше.

Най-после Катчински му викна:

— Е, че отваряй вече казана с манджата, Хайнрих! Вижда се, че бобът е уврял.

Кашаварът поклати сънливо глава:

— Първо трябва всички да се съберете.

Тяден се изкиска:

— Че ние всички сме тук.

Подофицерът все още не забелязваше нищо.

— Тъй ви изнася то на вас! Къде са другите?

— За тях ти днес нямаш грижа! Кой в полевия лазарет, кой в братската могила.

Кашаварът само дето не падна по очи, като разбра как стои работата. Олюля се.

— Ами аз съм сготвил за сто и петдесет души!

Кроп го смушка в ребрата.

— Е, веднъж и ние да се налапаме до насита. Хайде, почвай!

Но ето че Тяден бе споходен от внезапно озарение. Заостреното му мише лице направо светна, очичките му се присвиха хитро, бузите му затрепериха и той се промъкна напред.

— Мамин сине, ти си получил и хляб за сто и петдесет души, тъй ли?

Подофицерът кимна втрещен и уж разсеяно.

Тяден го сграбчи за куртката.

— И колбаси също?

Доматеното лице пак кимна.

Челюстите на Тяден потръпваха.

— И тютюн?

— Да, всичко!

Тяден се огледа сияещ.

— По дяволите, това се казва късмет! Че тогава всичко е за нас! Тогава всеки ще получи — я чакай! — да, точно по двойна дажба!

Сега обаче доматиът дойде на себе си и заяви:

— Не може!

Ето че се размърдахме и ние и се скупчихме около него.

— Защо да не може бе, рапон? — пита Катчински.

— Каквото е за сто и петдесет, не може да бъде за осемдесет.

— Ние ще ти покажем как може — изръмжа Мюлер.

— За яденето как да е, но дажби мога да раздам само за осемдесет души — упорствуваше доматиът.

Катчински се ядоса.

— И на теб ти е май време да те сменят вече! Получил си продукти не за осемдесет души, а за втора рота, толкоз. И ще ги раздадеш! Втора рота сме ние, дето ни виждаш тук.

Притиснахме го застрашително от всички страни. Никой не го обичаше много, на няколко пъти заради него получихме яденето много късно и студено в окопите, защото и при слаб артилерийски огън не смее да се приближи достатъчно с казана си, та нашите носачи трябва да изминават много по-дълъг път, отколкото хората от другите роты. В

това отношение Булке от първа рота е по-свестен. Дебел е наистина като шопар, но щом трябва, мъкне сам баките чак до най-предната линия.

Много се бяхме наежили и сигурно щеше да падне бой, ако не се бе появил ротният командир. Той попита за причината на разправията и отначало каза само:

— Да, вчера имахме големи загуби...

После надникна в казана.

— Бобът, изглежда, е добър.

Доматът кимна:

— С мас и месо.

Лейтенантът ни изгледа. Знаеше какво мислим. Пък и други неща знаеше, защото е израсъл между нас, а и в ротата е постъпил като подофицер. Вдигна още веднъж капака на казана и подуши миризмата. На тръгване каза:

— Донесете и на мен една пълна чиния. А дажбите всички да се разпределят. Имаме нужда от тях.

Доматът направи глупава физиономия. Тяден затанцува около него.

— От това нищо няма да загубиш! Я го виж ти, като че ли артелната е на баща му. Почвай, какво чакаш, мръсно кашаварче, и гледай да не сбъркаш при броенето...

— Да опустееш дано! — изсъска домати.

Би се пръснал по всички шевове, такова нещо главата му въобще не можеше да побере, вече не проумяваше тоя свят. И сякаш за да покаже, че всичко му е все едно, на своя глава раздаде на всекиго и по четвърт кило изкуствен мед.

Днес наистина е хубав ден. Дори поща има, почти всеки е получил писма и вестници. Замъкваме се на поляната зад бараките. Кроп носи под мишница един кръгъл капак от каче за маргарин.

В десния край на поляната е издигнат голям общ нужник, солидна постройка с покрив. Но това е работа за новобранци, които още не са се научили от всяко нещо да извличат полза. Ние търсим нещо по-добро. Навред се виждат малки единични сандъчета, предназначени за същата цел. Те са четвъртити, чистички, сковани целите от дърво, затворени отстрани, с чудесно, много удобно седалище. Отстрани имат дръжки, та да могат лесно да се пренасят.

Нареждаме три в кръг и се настаняваме удобно върху тях. По-рано от два часа няма да станем.

Още помня колко стеснително ни беше отначало като доброволци в казармата, когато трябваше да ходим в общия нужник. Врати там няма, двадесетина души седят един до друг като във вагон. Можеш да ги обгърнеш с един само поглед — войникът трябва винаги да е под око.

За същото време се научихме на много неща и отдавна преодоляхме този свян. С времето се отрахме в какво ли не.

Но тук навън тази работа е истинско удоволствие. Вече не разбирам защо по-рано е трябвало да отминаваме срамежливо тези неща, те са също тъй естествени като яденето и пиенето. И може би не би било нужно да се говори специално за тях, ако не играеха тъй важна роля в нашия живот и не бяха тъкмо за нас съвсем нови — за останалите те отдавна се подразбираха от само себе си.

За войника стомахът и храносмилането му са много по-близка и по-позната сфера, отколкото за всеки друг. Три четвърти от неговия речник са взети оттам и изразът на ликуваща радост, както и на най-дълбоко възмущение намира тук най-ярката си и сгъстена форма. Невъзможно е по друг начин да се изразиш стегнато и ясно. Нашите семейства и учители ще има много да се чудят, когато се върнем у дома; но тук това е универсалният език.

За нас тези функции си възвърнаха първичната невинност тъкмо поради своята принудителна публичност. Нещо повече, те ни се виждат нещо толкова естествено, че приятното им осъществяване се цени не по-малко, отколкото, да речем, един добре изигран, неуязвим „гранд“ без четворки при игра на скат. Ненапразно за разговори от всякакъв вид се е наложил терминът „кенефна парола“: за войника тези места са клюкарски кътчета и заместват постоянната маса в кръчмата.

В момента тук се чувствуваме по-добре, отколкото в някоя облицована с най-бели плочки, луксозна тоалетна. Там е само хигиенично, тук е хубаво.

Чудни часове без мисли и грижи. Над нас е синьото небе. На хоризонта висят светло озарени, жълти наблюдателни балони и белите облачета на противовъздушните снаряди. Сегиз-тогиз те се стрелват нагоре като снопове, когато преследват някой самолет.

Като ехо от далечна буря се чува глухият тътен на фронта. Заглушава го дори жуженето на дивите пчели, които прехвърчат край нас.

А наоколо е цъфналата поляна. Нежните стръкчета на метличината се полюшват, малки пеперуди се щурат насам-натам, носят се в мекия, топъл ветреца на късното лято, ние четем писма и вестници, пушим, сваляме фуражките си и ги слагаме до нас, вятърът си играе с косите ни, играе си с думите и мислите ни.

Трите сандъчета стърчат сред яркочервените макове...

Поставяме капака от качето за маргарин върху коленете си. Така се получава добра маса за игра на скат. Кроп е взел картите със себе си. След всеки „нулувер“^[1] вмъкваме по една партия с пълен пас. Бихме могли вечно да седим така.

Откъм бараките долитат звуци на акордеон. Понякога оставяме картите и се споглеждаме. Някой ще каже: „Момчета, момчета...“ или пък: „Можеше и зле да свърши“ — и за миг всички потъваме в мълчание. У нас напират силно, сподавяно чувство, всеки го усеща, за това не са нужни много думи. Колко лесно можеше да стане така, че днес да не седим на сандъчетата си, работата беше дяволски на косъм. И затова сега всичко ни се струва ново и ярко — и червеният мак, и хубавото ядене, и цигарите, и летният ветреца.

Кроп пита:

— Някой от вас видя ли пак Кемерих?

— Той лежи в „Св. Йосиф“ — казвам аз.

Мюлер смята, че е ударен в бедрото — добър случаи да го пратят в къщи.

Решаваме следобед да го посетим.

Кроп изважда някакво писмо.

— Много поздравя на всички ви от Канторек.

Смеем се. Мюлер хвърля цигарата си и казва:

— Защо не е тук сега!

* * *

Канторек беше класният ни учител, строго, дребно човече със сив редингот и остро мише лице. Имаше горе-долу същата фигура като

подофицера Химелщос, когото наричахме „Клостербергското плашило“. Интересно е впрочем, че бедите на тоя свят идват тъй често от дребните хора; те са много по-енергични и по-несговорчиви от високите. Винаги съм се пазел да не попадна в дружина с дребни на ръст ротни командири: повечето са ужасни душевадци.

В час по гимнастика Канторек ни държеше толкова дълги речи, че накрая целият клас, предвождан от него, се явихме в окръжното комендантство и се записахме доброволци. Още го виждам пред себе си как ни стрелка през очилата и с прочувствен глас ни пита: „Нали отивате и вие, другари?“

Тези възпитатели твърде често носят чувствата си в джоба на жилетката и ги раздават ежечасно. Но за това не се и замисляхме тогава.

Все пак един от нас се колебаеше и не му се тръгваше особено. Това беше Йозеф Бем, добродушен дебеланко. Накрая обаче и той се остави да го предумат — иначе щеше да изпадне в невъзможно положение. Може би и други мислеха като него; но никой не можеше с чиста съвест да се измъкне, защото по онова време дори родителите не си поплюваха много с думата „страхливец“. Та хората въобще нямаха представа какво идва.

Най-разумни бяха всъщност бедните и простичките люде: те тутакси прецениха войната като бедствие, докато по-добре поставените не можеха да си намерят място от радост, въпреки че тъкмо те би трябвало да бъдат много по-наясно какви ще бъдат последствията.

Катчински твърди, че това идвало от образованието, което затъпявало човека. А щом Кат казва нещо, значи го е премислил.

Странното е, че Бем бе един от първите, които паднаха убити. При една атака бе улучен в очите и го оставихме да лежи, смятайки го за мъртъв. Не можехме да го вземем с нас, защото трябваше стремглаво да се оттеглим. Следобед изведнъж го чухме да вика и го видяхме; че пълзи пред окопите. Бил е само в безсъзнание. Но тъй като не виждаше нищо и беше обезумял от болка, не търсеше никакво прикритие и ония отсреща го пречукаха, преди някой да може да излезе и да го пренесе.

Това, разбира се, не бива да се свързва с Канторек — какво би станало с нашия свят, ако вземехме тук да говорим за вина. Нали има

хиляди кантореконци, всички убедени, че постъпват по възможно най-добрия — и за тях удобен — начин.

Но в това именно се състои и техният провал.

На нас, осемнадесетгодишните, те трябваше да бъдат посредници и водачи към света на зрелостта, към света на труда и дълга, на културата и прогреса, на бъдещето. Понякога ние им се подигравахме и им погаждахме малки шеги, но дълбоко в себе си им вярвахме. Понятието авторитет, което те въплъщаваха, се свързваше в нашите мисли с по-голяма прозорливост и разбиране на човека. Но първият убит, когото видяхме, разби на пух и прах това убеждение. Трябваше да си дадем сметка, че нашата възраст е по-честна от тяхната; единственото, с което те ни превъзхождаха, бяха фразите и ловкостта. Още първият барабанен огън ни отвори очите за нашата заблуда и под него се сринаха представите, които те ни бяха внушили.

Докато те още пишеха и приказваха, ние видяхме лазарети и умиращи; докато те наричаха служенето на държавата най-великото нещо на света, ние бяхме вече разбрали, че страхът от смъртта е посилен. Не станавме по тази причина метежници, дезертьори или страхливци — а всички тези епитети им идваха тъй лесно на устата, — ние обичахме отечеството си не по-малко от тях и при всяка атака тръгвахме смело напред — но сега вече можехме да правим разлика, отведнъж се бяхме научили да виждаме нещата. И видяхме, че от техния свят не е останало нищо. Изведнъж се оказахме страшно сами — и вече сами трябваше да се оправяме.

* * *

Преди да тръгнем за Кемерих, опаковахме нещата му; по пътя сигурно ще му потръбват.

В лазарета цари голяма суетня; мирише както винаги на карбол, гной и пот. В бараките сме свикнали на какво ли не, но тук наистина може да ти прилошее. Питаме един, друг за Кемерих и най-после го намираме; лежи в една зала и ни посреща с вял израз на радост и безпомощно вълнение. Докато бил в безсъзнание, му откраднали часовника.

Мюлер клати глава:

— Винаги съм ти казвал, че такъв хубав часовник човек не носи със себе си.

Мюлер е малко недодялан и все си знае своето. Иначе би си затварял устата, защото на всички ни е ясно, че Кемерих вече няма да излезе от тая зала. Дали ще си намери часовника, е все едно, най-много да му го изпратят в къщи.

— Е, как е, Франц? — пита Кроп.

Кемерих оборва глава.

— Ами... добре съм... само тия проклети болки в крака.

Поглеждаме одеялото. Кракът му лежи под един телен кош, одеялото се надига високо отгоре. Побутвам Мюлер по пищяла, защото като нищо може да изтърси пред Кемерих какво ни казаха санитарите отвън: че Кемерих вече няма крак. Кракът му е ампутиран.

Той има ужасен вид, жълтопепеляв, по лицето му вече пълзят онези странни черти, които познаваме тъй добре, защото сме ги виждали стотици пъти. Всъщност това не са черти, а по-скоро знаци. Под кожата вече не пулсира живот; животът вече е изтикан до крайчеца на тялото, отвътре напират смъртта, тя е завладяла очите. Пред нас лежи другарят ни Кемерих, с когото доскоро печяхме заедно конско месо и клечкахме в бомбената яма — това още е той и вече не е той. Образът му е станал размит и неясен като фотографска плака, върху която са направени две снимки една върху друга. Дори гласът му звучи като пепел.

Спомням си заминаването ни тогава. Майка му, добродушна, пълна женица, бе дошла да го изпрати на гарата. Непрекъснато плачеше, лицето ѝ бе подпухнало и подуто. Кемерих се чувствуваше неловко, защото от всички тя най-малко се владееше, просто бе плувнала в тлъстина и сълзи. При това беше хвърлила око тъкмо на мен, току ме хващаше за ръката и ме молеше да внимавам там, на фронта, за Франц. Той наистина имаше лице като на дете и толкова меки кости, че само след четири седмици носене на раницата получи плоски ходила. Но можеш ли да опазиш някого на бойното поле!

— Ето, сега ще се върнеш у дома си — казва Кроп, — за отпуск щеше да чакаш още няколко месеца.

Кемерих кима. Сърце не ми дава да гледам ръцете му, като въсъчни са. Под ноктите, се вижда чернилката от окопа — изглежда синьо-черна като от отрова. Идва ми наум, че тези нокти ще продължат

да растат дълго още, като призрочни израстъци, когато Кемерих вече отдавна ще е издъхнал. Виждам картината пред очите си: изкривяват се като тирбушони и растат, растат, а с тях и косите по разплулия се череп, като трева на плодовита почва, досущ като трева — о, как е възможно това?...

Мюлер се навежда.

— Донесохме ти нещата, Франц.

Кемерих посочва с ръка.

— Сложете ги под леглото.

Мюлер изпълнява молбата му. Кемерих пак започва за часовника. Как да го успокоим, без да събудим подозрението му!

Мюлер се измъква изпод леглото с чифт авиаторски ботуши в ръце. Чудесни английски ботуши от мека жълта кожа, които стигат до коляното и горе се стягат с връзки — за такива човек може само да мечтае. Той е във възторг, налага подметките им върху собствените си груби, разкривени обувки и пита:

— Ще си вземеш ли и ботушите, Франц?

И тримата мислим същото: дори да оздравее, ще може да използва само единия, значи за него те нямат стойност. Но както стои сега работата, просто да се пукне човек от мъка, ако останат тук — санитарите веднага ще ги свият, щом той умре.

Мюлер повтаря:

— Няма ли да ги оставиш тук?

Кемерих не иска. Те са най-хубавото нещо, което притежава.

— Можем и да ги сменим — предлага отново Мюлер, — тук те могат да свършат добра работа.

Но Кемерих е непреклонен.

Настъпвам Мюлер по крака; той пъха колебливо ботушите отново под леглото.

Говорим още за едно-друго и си вземаме сбогом.

— Всичко хубаво, Франц.

Обещавам му утре да дойда пак. И Мюлер казва нещо такова; умът му е в ботушите и би искал да бъде тук, когато настъпи моментът.

Кемерих изохква. Има температура. Навън спираме един санитар и го увещаваме да направи на Кемерих инжекция.

Той отказва.

— Ако давахме на всички морфин, нямаше да ни стигнат цели каци...

— Сигурно обслужваш само офицери — процежда жлъчно Кроп. Бързо се намесвам и първо давам на санитаря една цигара. Той я взема. После питам:

— А ти въобще имаш ли право да правиш инжекции?

Той е обиден.

— Щом не вярвате, защо ме питате?...

Пъхам му още няколко цигари в ръката.

— Хайде, направи го за нас...

— Е, добре.

Кроп влиза заедно с него вътре; не му вярва и иска да види с очите си. Другите чакаме навън.

Мюлер пак започва за ботушите.

— Ще ми станат като по калъп. Тези лодки ми правят само мехури. Вярваш ли, че ще изкара до утре след наряда? Ако се спомине нощес, така и няма да видим ботушите...

Алберт се връща.

— Смятате ли...? — пита той.

— Всичко е наред — отсича Мюлер.

Прибираме се в бараките. Мисля за писмото, което ще трябва утре да напиша на майката на Кемерих. Побиват ме студени тръпки, иска ми се да обърна една ракия. Мюлер скубе треви и ги дъвче. Изведнъж малкият Кроп хвърля цигарата си, започва да я тъпче като бесен, озърта се с разстроено, налудничаво изражение и смотолевя:

— Проклетата гадост, тая проклета гадост!

Вървим все така още дълго време, Кроп вече се е успокоил; познато ни е това — фронтовата лудост, всеки го прихваща понякога. Мюлер го запитва:

— Е, и какво ти пише Канторек?

Той се засмива:

— Че сме били желязна младеж.

И тримата се смеем раздразнено. Кроп изругава; доволен е, че може да говори нещо.

Да, така мислят те, така мислят те, стотиците хиляди канторековци! Желязна младеж! Младеж! Ние всички сме едва по на

двадесет години. Но млади? Младеж? Отдавна беше това. Ние сме старци.

[1] При игра на скат: „нулева игра“, при която играчът след първото вземане трябва да открие картите си. — Б.пр. [↑](#)

II

Странно ми е, като си помисля, че у дома, в едно чекмедже на масата ми, лежат една започната драма „Саул“ и свитък стихове. Прекарвал съм не една вечер над тях, почти всички сме се занимавали с такива неща; но сега ми се вижда тъй недействително, че вече не мога истински да си го представя.

Откакто сме тук, предишният ни живот е като отрязан, без ние да сме сторили каквото и да било за това. Понякога се опитваме да обгърнем с поглед този факт и да си го обясним, но все някак не ни се удава. Тъкмо за нас, двадесетгодишните, всичко е особено неясно — за Кроп, Мюлер, Лер, за мен, за нас, които Канторек нарича „железна младеж“. По-старите войници са здраво свързани с предишното, имат почва под краката си, имат жени, деца, професии и интереси, които са толкова здраво вкоренени, че войната не може да ги разкъса. Ние, двадесетгодишните, обаче имаме само родителите си, а някои си имат и момиче. Не е много — на нашата възраст властта на родителите е най-слаба, а момичетата още не са ни погълнали изцяло. Освен тия неща нямахме кой знае какво друго — малко мечти, някое сърдечно увлечение и училището, по-далеч животът ни не стигаше. И от всичко това не е останало нищо.

Канторек би казал, че сме тъкмо пред прага на живота. Горедолу така е. Още не бяхме пуснали корени и войната ни отнесе като вълна. За другите, по-възрастните, тя е просто едно прекъсване, те могат да мислят за това, което ще дойде след нея. Нас обаче тя ни сграбчи и не знаем как ще свърши всичко. Засега знаем само, че станяхме някак странно и печално сурови, макар вече рядко да се случва да тъгуваме.

* * *

Ако Мюлер тъй много желае да има ботушите на Кемерих, това не означава, че изпитва по-малко състрадание от оня, който от мъка не

би дръзнал да помисли за такова нещо. Само че той знае да разграничава нещата. Ако ботушите можеха да бъдат с нещо полезни за Кемерих, Мюлер би предпочел да тича бос през бодлива тел, вместо да умува как да се добере до тях. Но в случая ботушите с нищо не могат да променят състоянието на Кемерих, докато на Мюлер те биха свършили добра работа. Кемерих ще умре, все едно е кой ще ги получи. Защо тогава да не е Мюлер, та той има повече право на тях, отколкото някакъв санитар! Умре ли веднъж Кемерих, вече ще е късно. Затова Мюлер още отсега си отваря очите на четири.

Ние сме загубили чувството за други взаимоотношения, защото те са изкуствени. Само фактите имат стойност и значение за нас. А хубави ботуши рядко се намират.

* * *

По-рано беше по-различно. Когато се явихме във военното комендантство, бяхме още цял клас от двадесетина младежи и преди да прекрачим прага на казармата, всички отидохме горди да се обръснем заедно — някои от нас за първи път. Нямахме определени планове за бъдещето, само у малцина мисълта за кариера и професия се бе избистрила дотам, че да има някакво значение за бъдещето им; затова пък главите ни гъмжаха от неясни идеи, които ни караха да виждаме живота, а и войната в романтична и почти идеализирана светлина.

Подложиха ни на десетседмично военно обучение и през това време се променихме коренно, повече, отколкото за десет години в училище. Научихме, че едно излъскано копче е по-важно от четири тома Шопенхауер. Отначало с учудване, сетне с горчивина и накрая с равнодушие трябваше да разберем, че, както изглежда, не духът е решаващият фактор, а четката за ботуши, не мисълта, а системата, не свободата, а мущровката. С въодушевление и добра воля станяхме войници; но направиха всичко, за да ни избият тези представи от главата. След три седмици вече приемахме, че е в реда на нещата, кажи-речи, един пощенски раздавач с пагони да притежава по-голяма власт над нас, отколкото по-рано нашите родители, възпитатели и всички културни общества от Платон до Гьоте, взети заедно. С

младите си будни очи виждахме как класическото понятие за отечество, внушено ни от учителите ни, се материализира в пълно отричане на личността, каквото никой не би очаквал и от последния слуга. Отдаване на чест, стоене мирно, парадна маршировка, вземане за почест, обръщане надясно, обръщане наляво, удряне на токовете, ругатни и хиляди разигравания — другояче си бяхме представяли нашата задача и сега открихме, че ни подготвят за героизъм, както се дресират циркови коне. Но скоро свикнахме с това. Разбрахме дори, че част от тия неща са необходими, а друга част — напълно излишни. За тези работи войникът има непогрешим нюх.

* * *

Нашият клас беше разпръснат по трима или четирима в различни отделения заедно с фризийски рибари, селяни, работници и занаятчии, с които бързо се сприятелихме. Кроп, Мюлер, Кемерих и аз попаднахме в девето отделение на подофицера Химелщос.

Той минаваше за най-свирепия душевадец в казармата и явно се гордееше с това. Нисък, набит, със засукани рижи мустаци, по професия пощенски раздавач, той имаше дванадесет години военна служба зад себе си. Нас четиримата с Кроп, Тяден и Вестхус ни бе взел на око, защото усещаше мълчаливата ни съпротива.

Един предобед застилах четиринадесет пъти подред леглото му, а той все намираще нещо не в ред и пак го разваляше. В продължение на двадесет часа — с почивките естествено — мазах един чифт допотопни, вкоравели като камък ботуши и накрая ги направих тъй меки, че дори Химелщос вече нямаше какво да възрази; по негова заповед изтърках с четка за зъби цялото спално помещение на отделението; друг път Кроп и аз трябваше с четка и лопатка за смет да изметем целия казармен двор от снега и щяхме да караме така докато замръзнем, ако случайно не се бе появил отнякъде един лейтенант, който ни прати да се приберем и здравата нахока Химелщос. Последиците от това за жалост бяха, че Химелщос още повече се озлоби срещу нас. Четири седмици подред бях всяка неделя караул и още толкова — дневален в помещението; с пълно снаряжение и пушка упражнявах върху една мокра, разорана нива „Стани, бегом марш!“ и

„Залегни!“, докато се превърнах в буца кал и накрая грохнах от изтощение; четири часа по-късно трябваше да представя на Химелщос безупречно почистените си вещи и оръжие, макар и с протрити до кръв ръце; с Кроп, Вестхус и Тяден упражнявахме четвърт час без ръкавици, с голи пръсти върху желязната цев, стоеж „мирно“, като през цялото време Химелщос зорко дебнеше и за най-малкото помръдване, та да установи някакво нарушение; в два часа посред нощ съм тичал по риза осем пъти от най-горния етаж на казармата до двора, защото долните ми гащи се подаваха няколко сантиметра извън ръба на столчето, върху което всеки трябваше да надипли дрехите си. Редом с мен тичаше подофицерът на действаща служба Химелщос и ме настъпваше по босите крака. При учение „на нож“ все на мен се падаше да се фехтувам с Химелщос, като аз имах за оръжие тежък железен станок, а той — лека дървена пушка, така че лесно можеше да ме налага по ръцете до посиняване; веднъж обаче така се засилих от ярост, че заслепен го блъснах в корема и той падна на земята. Когато отиде да се оплаче, ротният му се изсмя и му каза да внимава повече; той добре знаеше що за стока е неговият Химелщос и като че ли одобри поражението му. Аз станах съвършен катерач по шкафчета, а и постепенно придобих голямо майсторство в клякането. Тръпки ни побиваха, щом само чуехме гласа му, но така или иначе не превихме врат пред тоя разбеснял се пощенски кон.

Един неделен ден в полевия лагер, когато Кроп и аз носехме на един прът пълните нужнични кофи през двора, край нас мина Химелщос, стегнат и лъснат за излизане в града, спря се и ни попита как ни харесва тази работа; тогава ние нарочно се препънахме и изляхме кофите върху краката му. Той побесня, но чашата наистина беше преляла.

— За това ще има карцер! — изкрещя той.

Кроп кипна.

— Преди това обаче ще има разследване, за да си кажем всичко — процеди той.

— Как смееете да разговаряте тъй с подофицер? — ревна Химелщос. — Да не сте полудели? Ще говорите, когато ви питат! Та какво сте щели да направите?

— Ще кажем всичко за господин подофицера! — отвърна Кроп, събрал пръсти по шева на панталона.

Химелщос усети накъде отива работата и си тръгна, без да каже дума. Преди да изчезне, все пак излая:

— Тъпкано ще ви го върна аз това!

Но с непрекословната му власт бе вече свършено. Опитва се още веднъж да ни разиграе в разораните ниви със „Залегни!“ и „Стани, бегом марш!“ Вярно е, подчинявахме се на всяка заповед, защото заповедта си е заповед и трябва да бъде изпълнена. Но я изпълнявахме тъй отпуснато, че Химелщос изпадаше в отчаяние. Бавно подгъвахме коляно, след това се опирахме на ръцете и така нататък; междувременно, разярен, той бе дал вече друга команда. Преди ние да се изпотим, той пресипна.

Тогава вече ни остави на мира. Наистина все още продължаваше да ни нарича „кучи синове“, но в това прозвище се долавяше уважение.

Имаше доста много свестни подофицери, които бяха по-разумни; те дори бяха мнозинството. Но всеки се мъчеше преди всичко да запази колкото се може по-дълго топлото си местенце в тила, а това можеше да стане само ако държеше изкъсо новобранците.

Така ние получихме всяка възможна казармена шлифовка и често сме плакали от ярост. Някои се разболяха, Волф почина от белодробно възпаление. Но бихме станали смешни в собствените си очи, ако се оставехме да ни смачкат. Станахме груби, недоверчиви, безмилостни, отмъстителни, сурови — и това бе за наше добро, защото тъкмо тези качества ни липсваха. Ако ни бяха пратили в окопите без този период на обучение, повечето от нас сигурно щяха да полудеят. Но сега бяхме подготвени за онова, което ни очакваше.

Не се пречупихме, а се приспособихме; за това ни помогнаха и нашите двадесет години, които в други неща тъй много ни пречеха. Но най-важното беше, че у нас се пробуди едно крепко, практично чувство на задружност, което по-късно на бойното поле прерасна в най-доброто, което войната можа да роди: бойното другарство!

* * *

Седя до леглото на Кемерих. Той отпада все повече и повече. Около нас — голям шум и суетня. Пристигнал е санитарен влак и сега

пробират ранените, които могат да бъдат извозени в тила. Лекарят минава край леглото на Кемерих и дори не го поглежда.

— Следващия път, Франц — казвам аз.

Той се повдига на лакти върху възглавницата.

— Ампутирали са ми крака.

Значи вече знае. Кимам и отговарям:

— Радвай се, че се отърва с това.

Той мълчи.

Аз продължавам:

— Можеше да бъдат и двата крака, Франц. Вегелер загуби дясната си ръка. Това е много по-лошо. Пък и в къщи ще се върнеш.

Той ме поглежда в очите.

— Мислиш ли?

— Разбира се.

Той повтаря:

— Мислиш ли?

— Положително, Франц. Само трябва първо да се съвземеш от операцията.

Той ми прави знак с глава да се приближа. Навеждам се над него и ми прошепва:

— Аз не вярвам.

— Не говори глупости, Франц, след някой и друг ден сам ще се увериш. Какво пък толкова — един ампутиран крак! Тук закърпват къде по-страшни неща.

Той вдига едната си ръка.

— Я виж този пръст.

— Това е от операцията. Храни се добре и ще се оправиш. Добре ли ви хранят?

Той посочва едно канче, още наполовина пълно. Аз възкликвам възбудено:

— Но ти трябва да ядеш, Франц. Главното е храната. Че това тук е съвсем свястно.

Той маха с ръка. След малко проговаря.

— Някога исках да стана лесничей.

— Че ти и сега можеш — утешавам го. — Днес правят вече великолепни протези, с тях дори не усещаше, че ти липсва крак. Прикачват ги към мускулите. При ръчните протези можеш да си

движиш пръстите и да работиш, дори да пишеш. А освен това постоянно изнамират нови неща.

Той лежи известно време, без да проговори. Сетне казва:

— Можеш да занесеш ботушите ми на Мюлер.

Кимам и се мъча да измисля нещо ободрително, което да му кажа. Устните му са се заличили, устата е станала по-голяма, зъбите стърчат, сякаш са тебеширени. Плътта се топи, челото се издава по-остро напред, скулите изпъкват. Скелетът напира навън. Очите вече хлътват. След няколко часа всичко ще е свършено.

Той не е първият, когото виждам в такова състояние; но ние двамата сме отраснали заедно, това все пак е друго нещо. Преписвал съм домашните съчинения от него. В училище идваше обикновено в кафяв костюм, протрит на ръкавите, с колан. Единствен от нас той умееше да прави голямата въртележка на лоста. Когато я правеше, косата му падаше като коприна върху лицето. Затова и Канторек се гордееше с него. Цигари Франц не можеше да понася. Кожата му беше много бяла, имаше у него нещо момичешко.

Поглеждам ботушите си. Те са големи и груби, панталоните са натъпкани в тях; изправиш ли се с тези широки кюнци, имаш вид на едър и силен мъж. Но когато отиваме да се къпем и се събличаем, изведнъж се виждаме пак със същите слабички крака и рамене. Тогава вече не сме войници, а почти юноши; човек не би повярвал, че можем да мъкнем тежките войнишки раници. Странно чувство изпитваме, когато сме голи — тогава сме цивилни и почти се чувствуваме като цивилни.

В банята Франц Кемерих изглеждаше дребен и слабичък като дете. Сега той лежи тук — защо? Би трябвало да докараме целия свят край това легло и да кажем: Това е Франц Кемерих, деветнадесет и половина годишен, той не иска да умре. Не го оставяйте да умре!

Мислите ми се забъркват. Въздухът, наситен с миризма на карбол и гной, задръства дробовете, някаква леплива каша, която задушава.

Смрачава се. Лицето на Кемерих избелява, той се надига от възглавницата и е толкова блед, че свети в здрача. Устата тихо се движи. Приближавам се до него. Той шепне:

— Ако намерите часовника ми, изпратете го в къщи.

Не възразявам нищо. Вече няма смисъл. Никой не може да го убеди. Иде ми да заплача от безпомощност. Това чело с хлътнали

слепоочия, тази уста, която е вече само челюст, острият нос! И дебелината ридяща жена в къщи, на която трябва да пиша. Да беше това писмо вече написано и изпратено!

Санитарите сноват наоколо с шишета и кофи. Един се приближава, хвърля изпитателен поглед към Кемерих и пак се отдалечава. Вижда се, че чака, навярно има нужда от леглото.

Присядам близо до Франц и му говоря, сякаш това би могло да го спаси:

— Може би ще те настанят в санаториума при Клостерберг, Франц, там между вилите. Тогава ще можеш да виждаш от прозореца цялото поле чак до двете дървета на хоризонта. Сега е най-хубавото време, житото зрее, а привечер под слънчевите лъчи нивите са като седефени. Ами тополовата алея край Клостербах, където ловяхме бодливки! Ти пак ще си направиш аквариум и ще отглеждаш рибки, ще можеш да излизаш, без никого да питаш, и на пиано ще можеш да свириш дори, когато поискаш.

Навеждам се над лицето му, което е в сянка. Той още диша, съвсем тихо. Лицето му е мокро — той плаче. Хубаво я свърших аз с глупавото си бръщолеване!

— Недей, Франц — обхващам рамото му с ръка и прилепям лице о неговото. — Искаш ли да поспиш малко?

Той не отговаря. Сълзите се стичат по бузите му. Бих искал да ги изтрия, но кърпата ми е много мръсна.

Минава час. Седя напрегнат и наблюдавам всяко движение на лицето му, да не би да иска да каже още нещо. Да можеше поне да отвори уста и да изкрещи! Но той само плаче извърнал глава встрани. Не говори за майка си, за братята и сестрите си, не казва нищо, сигурно всичко това е вече далеч зад него — сега е сам с краткия си деветнадесетгодишен живот и плаче, защото животът си отива от него.

Това е най-невъобразимата и най-тежката раздяла с живота, която съм виждал, макар че беше много страшно и с Тяден, як като мечка мъжага, който ревеше за майка си и с нож в ръка, широко разтворил от ужас очи, не пускаше лекаря да се приближи до леглото, докато не издъхна.

Изведнъж Кемерих простенва и започва да хъхри.

Аз скачам, изтичвам навън и викам:

— Къде е лекарят? Къде е лекарят?

Виждам един с бяла престилка и го хващам.

— Елате бързо, иначе Франц Кемерих ще умре!

Той се отскубва от мен и пита един стоящ наблизо санитар:

— Какъв е случаят?

Онзи отговаря:

— Легло двадесет и шест, ампутирано бедро!

— Отде да знам кой е, днес съм ампутирал пет крака — сопва се лекарят, после ме избутва встрани, казва на санитаря: — Вижте какво има! — и се втурва към операционната.

Вървя редом със санитаря и се задъхвам от гняв. Той ме поглежда и казва:

— Операция след операция, от пет часа сутринта... истинска лудница, ти казвам, само днес са шестнадесет смъртни случая — твоят е седемнадесетият. Сигурно ще станат двадесет...

Прилошава ми — не мога повече. Не искам да ругая вече, няма смисъл, ще ми се да се свлека на пода и повече да не стана.

Заставаме до леглото на Кемерих. Той е мъртъв. Лицето е още мокро от сълзи. Очите са полуотворени, жълти като кокалени копчета.

Санитарят ме побутва в ребрата.

— Ще вземеш ли нещата му?

Кимам утвърдително. Той продължава:

— Трябва веднага да го изнесем, леглото ни е нужно. Навън лежат в коридора.

Прибирам вещите и откопчавам от Кемерих знака му за самоличност. Санитарят пита къде е войнишкият му билет. Няма го. Казвам, че сигурно е в канцеларията, и тръгвам. Зад мен прехвърлят вече Франц на едно платнище.

Пред вратата тъмнината и вятърът ми се струват като избавление. Вдишвам колкото мога дълбоко и като никога усещам въздуха тъй мек и топъл на лицето си. Изведнъж през главата ми пробягват мисли за момичета, за цъфтящи поляни, за бели облаци. Нозете ми в тежките ботуши крачат напред, вървя все по-бързо, тичам. Войници минават покрай мен, разговорите им ме вълнуват, без да ги разбирам. По земята протичат неведоми сили, които се вливат през подметките в мен. Нощта пращи като заредена с електричество, фронтът глухо тътне като барабанен концерт. Движенията ми са

плавни, чувствавам ставите си гъвкави и силни, пъхтя и пръхтя. Нощта е жива, аз съм жив. Усещам глад, по-силен от глада на стомаха.

Мюлер стои пред бараката и ме чака. Давам му ботушите. Влизаме вътре, за да ги пробва. Стават му точно...

Той рови в запасите си и ми подава парче салам. Има и горещ чай с ром.

III

Получаваме попълнение. Празните места се запълват и скоро всички сламеници в бараките са отново заети. Повечето са възрастни хора, но ни зачисляват и двадесет и пет души младоци от полевите новобрански лагери. Те са почти с една година по-млади от нас. Кроп ме побутва:

— Видя ли дечурлигата?

Аз кимам. Ние се пъчим като петли, сядаме да се бръснем на двора, пъхаме ръце в джобовете, оглеждаме новобранците от главата до петите и се чувстваме кой знае колко стари войници.

Катчински се присъединява към нас. Минаваме през конюшните и се озоваваме при новодошлите от попълнението, на които тъкмо раздават газови маски и кафе. Кат запитва един от най-младите:

— Май отдавна не сте имали нещо свястно за лапане?

Момчето прави гримаса.

— Сутрин хляб от ряпа, на обед готвена ряпа, вечер котлети и салата от ряпа.

Катчински подсвирва с компетентен вид.

— Хляб от ряпа ли? Че вие сте имали късмет, вече го правят и от талаш. А ти какво ще кажеш за един черпак бобец, а?

Момчето поруменява.

— Няма защо да ме поднасяш.

Вместо отговор Катчински казва само:

— Вземи си котелката.

Тръгваме любопитни подир тях. Той ни завежда при една бака до неговия сламеник. Тя наистина е наполовина пълна с бял боб и говеждо. Катчински застава като генерал пред него и казва:

— Очи зорки, ръце дълги! Такава е паролата при прусаците.

Ние сме изумени. Аз питам:

— Дявол да те вземе, Кат, отде напипа това?

— Доматът беше доволен, че го отървах от манджата. Дадох му три парчета парашутна коприна срещу нея. А пък бобецът си го бива и

студен, нали?

Той сипва покровителствено една порция на младока и казва:

— Когато ми дойдеш следващия път с котелката, да носиш в лявата ръка една пура или стиска тютюн. Разбрано?

После се обръща към нас:

— Вие, разбира се, ще получите и така.

* * *

Катчински е незаменим, защото е човек с шесто чувство. Навсякъде се срещат такива хора, но отвън по нищо не им личи. Във всяка рота има по един-двама такива. Катчински е най-изпраксаният от всички, които познавам. По професия, мисля, е обучар, но това няма никакво значение, защото той разбира от всичко. Добре е да си приятел с него. Ние с Кроп сме му приятели, също и Хайе Вестхус — донякъде. Но той е повече нещо като изпълнителен орган, защото работи под командата на Кат, когато се провежда акция, за която са нужни яки ръце. Затова пък получава облаги.

Попадаме например нощем в някое съвсем непознато селище, окаяно място, където веднага се вижда, че всичко е сринато до голи стени. За квартира ни дават една малка, тъмна фабрика, току-що приспособена за тази цел. Вътре има легла или по-скоро голи нарове, сковани от дървени летви, преплетени с тел.

Теленият плет е корав. Одеяла за подлагане нямаме, защото нашите ни трябват за завиване. Платнището пък е много тънко.

Кат преценява положението и казва на Хайе Вестхус:

— Я ела с мен.

И двамата тръгват из съвсем непознатото селище. След половин час се връщат и мъкнат огромни наръчи слама. Кат намерил някаква конюшня и там открил сламата. Сега бихме могли да спим на топло, само стомасите ни да не стържеха тъй ужасно от глад.

Кроп запитва един артилерист, който е вече отдавна по тия места:

— Има ли някъде лавка тук?

Онзи се изсмива:

— Ама че го рече! Нищо няма тук. И кора хляб не можеш намери.

— Че никой ли не живее вече тук?

Онзи се изхрачва, после отговаря:

— А, има неколцина. Ама и те се увъртат около походните кухни и просят.

Лоша работа, значи. Ще трябва да стегнем още повече коланите и да чакаме до утре.

Виждам обаче, че Кат си слага фуражката, и го питам:

— Къде отиваш, Кат?

— Да поразуча положението — и се измъква навън.

Артилеристът се хили насмешливо.

— Поразучи, поразучи... Само гледай да не се спънеш някъде.

Ние си лягаме разочаровани и вече обмисляме дали да не наченем неприкосновения запас. Но ни се вижда твърде рисковано. Опитваме се да подремнем.

Кроп скъсва една цигара на две и ми дава половината. Тяден разказва за своето национално ястие — едър боб със сланина. Казва, че нищо не струвало, ако не му се сложи чубрика. Но най-важното е всичко да се вари заедно, в никакъв случай поотделно картофите, бобът и сланината. Някой изръмжава, че ще стрие самия Тяден на чубрика, ако не млъкне веднага. В голямото помещение се възцарява тишина. Само една-две свещи мъждукат, набучени в бутилки, и от време на време артилеристът се изхрачва.

Тъкмо сме позадремали, когато вратата широко се отваря и се появява Кат. Струва ми се, че сънувам: под мишница носи два хляба, а в ръката — окървавен чувал с конско месо.

Артилеристът изпуска лулата от устата си. Опипва хляба.

— Ама вярно, истински хляб! И още топъл.

Кат не казва повече нито дума. Намерил е хляб, всичко друго няма значение. Убеден съм, че ако го оставеха сам в пустинята, за един час само би стъкмил чудесна вечеря с фурми, печено и вино.

— Насечи дърва — нарежда той на Хайе.

После измъква изпод куртката си един тиган, а от джоба си изважда шепа сол и дори буца мас — за всичко е помислил. Хайе наклажда огън на вода. Пламъците запращяват в голото фабрично хале. Ние използваме от леглата.

Артилеристът се колебае. Не знае дали да каже нещо похвално, та дано и него го огрее. Но Катчински въобще не го вижда, все едно че там има само въздух. Тогава онзи се измъква навън, ругаейки.

Кат знае как се пече конско месо така, че да остане меко. Не се слага веднага в тигана, тогава става много кораво. Трябва преди това да се повари в малко вода. Ние налякваме в кръг с ножове в ръце и си натъпкваме стомасите.

Такъв е Кат. Ако за цяла година на някое място се появи нещо за ядене само за един час, тъкмо в този час, като че воден от просветление, той ще сложи фуражката си, ще излезе, ще отиде право там като с компас и ще го намери.

Той всичко намира: когато е студено — малки печки и дърва, сено и слама, маси, столове, но преди всичко — ядене. Истинска загадка, би рекъл човек, че го получава с магическа пръчка от въздуха. Най-блестящото му постижение бяха четири кутии консервирани омари. Вярно е, че бихме предпочели да е свинска мас.

* * *

Налягали сме на тревата откъм слънчевата страна на бараките. Мирише на катран, лято и спарени крака.

Кат седи до мен, защото обича да разговаря. Днес по обед упражнявахме цял час отдаване на чест, понеже Тяден поздравил небрежно някакъв майор. На Кат не му излиза от главата това.

— Помни ми думата — заявява той, — ще загубим войната, защото умеем да поздравяваме прекалено добре.

Кроп се приближава към нас на куц крак, бос, със запретнати крачоли. Слага изпраните си чорапи да съхнат на тревата. Кат поглежда към небето, изпуска някакъв силен звук и промърморва унесен:

— Всяко бобче шава, гласчето си издава.

Двамата започват да спорят. В същото време се обзалагат на бутилка бира за изхода от въздушния бой, който се води над главите ни.

Кат не отстъпва от едно свое убеждение, което като стар фронтовак пак изразява в рими:

— Поравно ядене, заплата равна, войната да е свършила отдавна.

Кроп обаче е човек мислещ. Той предлага обявяването на война да стане нещо като народно празненство с входни билети и музика, досущ като при борбите с бикове. Тогава министрите и генералите от двете страни ще излизат на арената по бански гащи, въоръжени с тояги, и ще се нахвърлят един върху друг. Който оцелее, неговата страна е победила. Така би било по-просто и по-хубаво, отколкото тук, на фронта, където се бият хора, нямащи нищо общо с кавгите на големите.

Това предложение допада на всички. После разговорът ни минава на казарменото обучение.

Тогава ми хрумва следната картина: Жарко пладне в казармения двор. Жегата тегне неподвижна над плаца. Казармите са мъртви. Всичко спи. Чуват се само барабанчици, които се упражняват — строили са се някъде и се упражняват, несръчно, монотонно, тъпо. Какво тризвучие само: обедна горещина, казармен двор и упражнения на барабани!

Прозорците на казармата зяят пусти и тъмни. На някои висят прострени дочени панталони. Поглеждаме с копнеж натам. Помещенията са прохладни...

О, вие тъмни, дъхащи на плесен казармени помещения с железни кревати, завивки на квадрати, войнишки шкафчета и столчета пред тях! Дори вие можете да бъдете предмет на възжеление: тук, на фронта, вие сте приказан отблясък от родината, вие, здания, напоени с миризма на престояло ядене, спящи хора, тютюнев дим и дрехи!

Катчински ги описва с най-пищни краски и много жестове. Какво не бихме дали да се върнем пак в тях! Защото по-далеч мислите ни не смеят да отидат...

Вие, часове по словесно обучение в ранни зори: „От какви части се състои пушка 98?“ — и следобедни часове по гимнастика: „Пианистите една крачка напред! На дя-сно, хо-дом марш! Явете се в кухнята за чистене на картофи!“

Унасяме се в сладостни възпоминания. Изведнъж Кроп прихва да се смее и казва:

— Прекачване в Лъоне!

Това беше любимата игра на нашия подофицер. Лъоне е междинна гара, на която се сменят влакове. За да не се объркат там

отпускарите, Химелщос упражняваше с нас прекачването от един влак в друг в спалното помещение. Трябваше да се научим, че в Лъоне прехвърлянето в другия влак става по един гаров подлез. Креватите представляваха подлеза и всеки заставаше от лявата им страна. При командата „Прекачване в Лъоне!“ всички се напъхваха светкавично под леглата и изпълзяваха от другата страна. Това упражнявахме часове наред...

Междувременно немският самолет е свален. Той полита като комета надолу и оставя подир себе си дим. Това означава, че Кроп е загубил бутилка бира, и той унило преброява парите си.

— Като пощальон Химелщос сигурно е бил скромен човечец — казвам аз, след като е преминало разочарованието на Алберт. — Как е станало така, че като подофицер е такъв душевадец?

При този въпрос Кроп отново се оживява.

— Станало е не само с Химелщос, има ги много, много като него. Дадат ли им нашивки или сабя, стават други хора, като че ли не хляб, а бетон са яли.

— Това прави униформата — изказвам предположение аз.

— Има нещо такова — казва Кат и се намества по-удобно за дълга реч. — Но причината е другаде. Научиш ли например някое куче да яде картофи и му дадеш след това парче месо, то пак ще се нахвърли на месото, защото това му е в природата. Същото е и с човека: дай му мъничко власт и той веднага се нахвърля на нея. То си идва от само себе си, защото човекът е преди всичко звяр и само отгоре, като филия с мас, е намазан с малко човещина. В това се състои военщината — винаги един да има власт над другия. Лошото е там, че всеки има прекалено много власт; подофицерът може да тормози редника до полудяване, лейтенантът — подофицера, капитанът — лейтенанта. И защото знае, че може, веднага свиква да го прави. Вземи най-простото нещо: връщаме се от учебния плац капнали като кучета. Дава се заповед: „Песен!“ Да, но от пеенето нищо не излиза, защото хората едва мъкнат пушките си. И ето че ротата прави кръгом и трябва още един час да води обучение. На връщане отново заповед: „Песен!“ и сега всички пеят както се полага. Какъв смисъл има всичко това? Ротният се заинатява и налага волята си, защото има нужната власт за това. Никой няма да го упрекне, напротив, ще кажат, че е стегнат командир. А това е само дребна работа, какви по-други неща има, с

които ти съдират кожата от гърба. Питам ви сега: какъвто ще да си в цивилния живот, в коя професия ще ти позволят такова нещо, без да ти разбият мутрата? Това го има само във войската! Ето така на всички им се замайват главите! И колкото по-малко важат като цивилни, толкова повече се замайват.

— Нали казват, че трябвало да има дисциплина — вметва с пренебрежителен тон Кроп.

— Причини — изръмжава Кат — винаги ще се намерят. Може и така да е. Но дисциплината не бива да се превръща в разиграване. Я иди го обясни на някой шлосер или ратай, или работник тук, обясни го на някоя пехотинка, те повечето са такива тук; той вижда само това, че го тормозят и че трябва да отиде на фронта, и му е съвсем ясно какво е нужно и какво не. Казвам ви, това, дето го издържа простият войник тук, на бойната линия, не е шега работа! Не е шега, ви казвам!

Всеки го признава, защото всеки знае, че само в окопите престава казарменият тормоз, но само на няколко километра зад фронта започва отново, па ако ще и да е с най-голямата безсмислица — отдаване на чест и парадна маршировка. Защото такъв е железният закон: войникът трябва винаги да бъде зает с нещо.

Но ето че се появява Тяден с алени петна по лицето. Толкова е възбуден, че заеква. Сияещ изрича на срички новината:

— Химелщос е тръгнал за насам. Изпратили са го на фронта.

* * *

Тяден има зъб на Химелщос, защото докато бяхме още в лагера, подофицерът го възпитаваше по свой особен начин. Тяден се напикава насън, нощем, просто има такова заболяване човекът. Химелщос пък твърдеше безпрекословно, че било само от мързел, и изнамери достойно за себе си средство да излекува Тяден от този порок.

Издири в съседната барака втори такъв, който се напикаваше нощем, по име Киндерфатер, и ги настани двамата с Тяден заедно. В бараките имаше обичайните двуетажни кревати с телени дъна. Химелщос нареди двамата така, че единият да получи горното легло, а другият — леглото под него. Долният, разбира се, се намираше в гадно положение. Затова пък на следващата вечер се сменяха, долният се

качваше горе, та да получи своето възмездие. Това Химелщос наричаше самовъзпитание.

Идеята беше отвратителна, макар и поначало логична. За жалост от нея нямаше никаква полза, защото самата предпоставка беше погрешна: и при двамата причината беше не мързел, а болест. В това можеше да се увери всеки само като видеше бледожълтия цвят на кожата им. Цялата история завърши с това, че винаги един от двамата спеше на пода и така лесно можеше да се простуди.

В това време и Хайе се е настанил до нас. Той ми смига и благоговейно потърква лапата си. Тогава ние заедно преживяхме най-хубавия ден във войнишкия си живот. Беше вечерта преди заминаването ни за фронта. Бяхме зачислени към един от полковете с големи номера, преди това обаче ни изпратиха в гарнизона да ни облекат, но не в новобранския разпределителен пункт, а в друга казарма. Рано на следващата сутрин трябваше да отпътуваме. Вечерта излязохме да си разчистим сметките с Химелщос — за това се бяхме зарекли още преди няколко седмици. Кроп дори си беше наумил, като свърши войната, да постъпи в пощите, та по-късно, когато Химелщос отново тръгне като раздавач, да стане негов началник. С най-голямо удоволствие си представяше как би го мачкал тогава. Ето това беше причината, поради която подофицерът не успя да ни превие: винаги живеехме с мисълта, че когато и да е той ще ни падне в ръцете, па ако ще и в края на войната.

Тогава обаче искахме да му теглим един хубав пердах. Какво можеха да ни направят, ако не ни познаеше, пък и без това рано сутринта щяхме да заминем.

Знаехме в коя кръчма се отбива всяка вечер. На излизане оттам за казармата трябваше да мине по една тъмна, незастроена уличка. Притаихме се да го чакаме зад купчина камъни. Аз носех със себе си чаршаф. Тръпнехме от очакване да видим дали ще бъде сам. Най-последно чухме стъпките му, познавахме ги отлично, тъй често ги бяхме чували сутрин, когато вратата широко се отваряше и той изкрещяваше: „Ставай!“

— Сам е! — пошепна Кроп.

— Сам! — Аз и Тяден пропълзахме около купчината камъни.

Ето че проблесна токата на колана му. Химелщос, изглежда, си беше пийнал — тананикаше си. Без да подозира нищо, мина покрай

нас.

С лек скок се озовахме при него, метнахме чаршафа отзад на главата му и го дръпнахме надолу, така че той изведнъж застана като бял чувал и не можеше да вдигне ръцете си. Песента секна.

В следващия миг довтаса Хайе Вестхус. С разперени ръце той ни изблъска назад, само и само да бъде първият. С видимо удоволствие зае нужната поза, вдигна ръка като семафор и със своята длан като лопата стовари върху белия чувал един удар, който би могъл да убие вол.

Химелщос се преметна презглава, отхвърча на пет метра и започна да реве. И за това се бяхме погрижили — носехме със себе си възглавница. Хайе приклепна, сложи възглавницата на коленете си, сграбчи Химелщос там, където беше главата му, и я притисна върху възглавницата. Тутакси гласът заглъхна. От време на време Хайе му даваше да си поеме малко въздух, тогава хъхренето преминаваше в чудесен, пронизителен крясък, който веднага отново омекваше.

Сега Тяден разкопча презрамките на Химелщос и смъкна панталоните му, като държеше със зъби една тупалка. После се изправи и започна да налага жертвата.

Чудна картина беше: Химелщос на земята, над него наведен Хайе, притиснал главата му на коленете си, със сатанински ухилено лице и отворена от наслаждение уста, сетне потръпващите раирани долни гащи с кривите крачка, които при всеки удар правеха най-чудновати движения в смъкнатите панталони, а над тях, като дървосекач, неуморимият Тяден. Накрая трябваше просто да го избутаме насила, за да се вредим и ние.

Най-после Хайе изправи Химелщос на крака и в заключение устрои едно самостоятелно представление. Замахна с десницата си, сякаш се готвеше звезди да събира от небето, и зашлеви на Химелщос такава плесница, че той отново се търколи на земята. Сетне пак го изправи, нагласи си го на сгода и му стовари втори, чудесно прицелен удар с лявата ръка. Химелщос започна да вие и побягна на четири крака. Набразденият му на ивици пощальонски задник блестеше на лунната светлина.

Ние изчезнахме в галоп.

Хайе се обърна още веднъж назад и с тон на утолена злоба изрече донейде загадъчните думи:

— Отмъщението е като кървавица!

Всъщност Химелщос можеше да бъде доволен: неговата теория, че трябвало да се възпитаваме един друг, донесе плодове на собствения му гръб. Бяхме се оказали възприемчиви ученици на неговите методи.

Той никога не можа да научи кому дължи всичко това. Така или иначе, от цялата история му остана един чаршаф; когато след няколко часа отидохме да го потърсим на мястото, не го намерихме.

Тази именно вечер стана причина да заминем на другата сутрин доста ободрени. Затова и някакъв дядо с развяваща се брада разчувствуван ни нарече „героична младеж“.

IV

Трябва да отидем напред да издигаме заграждения. На смрачаване пристигат камионите. Накачваме се в тях. Вечерта е топла и здрачът е като покривало, под чиято закрила се чувствуваме добре. Той ни сближава: дори скъперникът Тяден ми подарява една цигара и ми дава огън да запаля.

Стоим прави, плътно притиснати един до друг; за сядане няма място. А и не сме свикнали на това. Най-последно и Мюлер е в добро настроение — обул е новите си ботуши.

Моторите забръмчават, колите дрънчат и се тресат. Пътищата са разровени и осеяни с ями. Забранено е да се палят светлини, затова така се блъскаме в дупките, че малко остава да изхвърчим от колата. Това не ни тревожи особено. Какво пък толкова може да се случи? Подобре строшена ръка, отколкото продупчен корем, и не един си пожелава такъв добър случай да го пратят в къщи.

Покрай нас се нижат в дълга редица муниционните колони. Те бързат и постоянно ни задминават. Подвикваме им някоя и друга шега, те ни отговарят.

В мрака се появява някакъв зид от къща, която стърчи встрани от пътя. Изведнъж наострям слух. Лъжа ли се? Пак дочувам съвсем ясно — съскането на гъски. Поглеждам към Катчински — поглежда ме и той; разбираме се отведнъж.

— Кат, чувам там един кандидат за котелката...

Той кима.

— Ще стане, щом се върнем. Това място ми е познато.

Има си хас да не му е познато. Той положително е осведомен за всеки гъши крак на двадесет километра околоръст.

Колите навлизат в зоната на артилерията. Оръдейните ракети са замаскирани срещу самолети с храсти и клони, сякаш са украсени за някакъв военен празник на жътвата с беседки и зеленина. Тези беседки биха изглеждали приветливи и мирни, само обитателите им да не бяха топове.

Въздухът натежава от оръдеен пушек и мъгла. Барутният дим нагорчава на езика. Изстрелите така трещят, че колата потреперва; ехото се понася оглушително подир тях, всичко се олюлява. Лицата ни незабележимо се променят. Не сме тръгнали за окопите, само ще издигаме заграждения, но на всяко лице сега се чете: тук е фронтът, ние сме в неговата власт.

Това още не е страх. Който е идвал толкова често тук като нас, кожата му става дебела. Само младите новобранци се вълнуват. Кат ги поучава:

— Това беше тридесет и половина сантиметрово. Познава се по изстрела — веднага след това идва взривът.

Но глухият грохот на детонациите не достига до нас, а потъва в общия ромон на фронта. Кат се ослушва нататък:

— Тази нощ ще стане горещо.

Ослушваме се всички. Фронтът е неспокоен. Кроп казва:

— Томитата вече стрелят.

Изстрелите ясно се чуват. Това са английските батареи вдясно от нашия сектор. Започват един час по-рано. Когато бяхме ние тук, винаги започваха точно в десет.

— Какво ги е прихванало тия? — извиква Мюлер. — Часовниците им трябва да са напред.

— Ще стане горещо, ви казвам, усещам го по кокалите си. — Кат повдига рамене.

Край нас избумтяват три изстрела. Огненият лъч прорязва косо мъглата, оръдията бръмчат и ръмжат. Побиват ни тръпки и сме доволни, че утре рано заранта ще си бъдем отново в бараките.

Лицата ни не са по-бледи или по-червени от друг път, нито по-напрегнати или по-отпуснати, и все пак са някак други. Имаме чувството, че в кръвта ни е превключен контакт. Това не са приказки, а факт. Фронтът, съзнанието за неговата близост включва този контакт. В момента, когато засвирят първите снаряди, когато въздухът се разкъса под напора на изстрелите, в нашите жили, в нашите ръце и очи внезапно се появява едно притаено очакване, дебнене, едно по-напрегнато бодърствуване, особена гъвкавост на сетивата. Отведнъж тялото е в пълна готовност.

Често ми се струва, като че разтърсеният, вибриращ въздух прескача в нас на безшумни вълни или пък че самият фронт излъчва

електричество, което мобилизира непознати нервни центрове.

Всеки път е същото: заминаваме навъсени или бодри войници, после се появяват първите оръдейни лафети и всяка дума в нашите разговори има вече друг, променен звук.

Когато Кат стои пред бараките и каже: „Ще стане горещо!“ — това си е негово мнение и толкова; но каже ли го тук, тези думи придобиват остротата на щик, блеснал под сиянието на луната, те разсичат мисълта, стават по-близки и заговорват на подсъзнателното, което се е пробудило у нас, с някакъв неведом смисъл: „Ще стане горещо!“ Може би онзи наш най-съкровен и най-потаен живот потреперва и се вдига на самозащита.

За мен фронтът е като непроницаем водовъртеж. Още когато си далеч от центъра му, в спокойни води, усещаш смукателната му сила, която те увлича бавно, неотвратимо, без много съпротива.

Но от земята, от въздуха в нас се вливат защитни сили, най-много от земята. За никого земята не е това, което е за войника. Когато се притисне о нея, дълго, задъхано, когато зарови дълбоко в нея лице и крайници в смъртния си ужас от огъня, тогава тя е едничкият му приятел, негов брат, негова майка, той поверява своя страх и своите викове на нейното мълчание и закрила, тя ги поема и пак му дава сили за нови десет секунди бягане и живот, после пак го сграбчва — понякога завинаги.

Земя, земя, земя!...

Земя, с твоите гънки, ями и падини, в които можем да се хвърлим и да се скрием! Земя, ти ни даваше сред спазмите на ужаса, сред бликащото унищожение, сред смъртоносния рев на експлозиите могъщата опора на наново спечеления живот! Блуждаещата стихия на почти разпокъсаното битие протичаше през теб обратно в нашите ръце, и ние, спасените, се заравяхме в теб и в немия трепет на плахостта, че сме преживели и тази минута, впирахме устни в теб!

При първия вой на снарядите с част от нашето същество ние се връщаме светкавично с хиляди години назад. Инстинктът на животното се пробужда у нас, той ни води и закриля. Той не е съзнателен, той е много по-бърз, много по-сигурен, много по-непогрешим от съзнанието. Това не може да се обясни. Вървиш и не мислиш за нищо — изведнъж се виждаш залегнал в някакъв трап, а над тебе се пръскат осколките; но не си спомняш да си чул снаряда или

да ти е дошла мисълта да се хвърлиш по очи. Ако си разчитал на това, вече да си купчина разхвърляни мяса. Спасило те е другото, онова ясновидско обоняние у нас, което ни е хвърлило на земята и ни е спасило, без да знаем как. Ако не беше то, отдавна да не е останал жив човек от Фландрия до Вогезите.

Заминаваме като навъсени или бодри войници — стигаме до зоната, където започва фронтът, и вече сме хора-животни.

Навлизаме в проредяла гора. Отминаваме походните кухни. Оттатък гората слиза от камионите. Те се връщат обратно. Утре преди зазоряване ще дойдат да ни вземат.

Мъгла и оръдеен дим се стелят над поляните до височината на гърдите. Отгоре свети луната. По пътя се ниже войска. Стоманените каски блещукат под бледото сияние на месеца. Глави и пушки стърчат над бялата мъгла — само поклащащи се глави, люлеещи се цеви.

Нататък пред нас мъглата свършва. Главите се превръщат във фигури; куртки, панталони и ботуши изплуват от мъглата като от млечно блато. Сливат се в колона. Колоната крачи право напред, фигурите се спояват в клин, не се различават вече отделни силуети, само един тъмен клин се врязва напред, някак странно попълван от изплуващите из мъглявото блато глави и пушки. Колона — не хора.

По един напречен път се придвижват леки полски оръдия и коли с боеприпаси. Гърбовете на конете лъщят на лунната светлина, движенията им са красиви, те отмятат глави, очите им просветват в тъмното. Оръдия и коли се плъзгат пред разлатия фон на лунния пейзаж, конниците със своите стоманени шлемове приличат на рицари от старо време; някак красиво и вълнуващо е това.

Вървим към пионерния парк. Някои от нас нарамват извити, заострени железни прътове, други провират гладки лостове през макари с бодлива тел и потегляме. Товарите са неудобни и тежки.

Теренът става все по-разоран. Отпред долитат до нас предупредителни викове: „Внимание, отляво дълбока яма от снаряд!“ — „Пази се, окоп!“

Очите ни се взират напрегнато, нозете и пръчките ни опипват почвата, преди да поемат тежестта на тялото. Изведнъж върволицата спира; някои се блъскат с лице в телените макари пред тях, чуват се ругатни.

Пътят ни е препречен от няколко разбити коли. Нова заповед: „Загаси цигарите и лулите!“ — Сигнали сме до самите окопи.

В това време се е смрачило съвсем. Обхождаме една горичка и току пред нас се изпречва фронтовият участък.

От единия до другия край на хоризонта виси треперливо, червеникаво сияние. То е в неспирно движение, прорязвано от пламъците на оръдейните гърла. Сигналните ракети политат нагоре като сребърни и червени топки, пръскат се и се сипят надолу в бели, зелени и червени звезди. Издигат се френски светлинни ракети, разтварят във въздуха копринени парашутчета и съвсем бавно се спускат към земята. Озаряват всичко като ден, сиянието им стига чак до нас, виждаме сенките си остро изрязани на земята. Цели минути се носят във въздуха, докато изгарят. Тутакси се извисяват нови, навред, а сред тях пак зелените, червените и сините.

— Сега загазихме! — казва Кат.

Оръдейната буря се засилва и преминава в слят, глух тътен, сетне отново се разпада на групи от взривове. Сухо пращат картечните залпове. Над нас въздухът е изпълнен със свистене, виене, свирене, съскане. Това са по-дребните мини; между тях обаче профучават с грохот в нощта големи снаряди, най-тежките, и падат далеч някъде зад нас. Те издават особен тръбен, дрезгав, далечен звук, сякаш от разгонени елени, и описват кривата си високо над воя и писъка на помалките.

Прожектори започват да шарят по черното небе. Плъзгат се по него като исполински, изтънели накрая линеали. Един се заковава на място и леко потреперва. Тутакси до него се озовава втори, кръстосват се, между тях е попаднало черно насекомо и се мъчи да избяга — самолет. Той загубва сигурност, заслепен, и вече се олюлява.

* * *

Забиваме железните пръти на равни разстояния в земята. По двама души държат една макара, другите размотават бодливата тел. Мръсна тел с дълги шипове, стърчащи нагъсто! Отвикнал съм да размотавам тел и си раздирам ръката.

След няколко часа свършваме. Но има още време, докато дойдат камионите. Повечето лягат на земята и заспиват. Опитвам се и аз. Но става много студено. Чувствува се, че сме близо до морето, постоянно се събуждаме от студ.

Най-после заспивам дълбоко. Изведнъж скачам като ужилен, не зная къде се намирам. Виждам звездите, виждам ракетите и за миг имам чувството, че съм заспал на някакво градинско увеселение. Не зная дали е сутрин или вечер, лежа в бледата люлка на здрача и очаквам да чуя тихи думи, които трябва да дойдат, тихи и сподавени — плача ли? Пипам очите си, всичко е тъй чудно — дете ли съм? Каdifеномека кожа — това трае само секунда, после разпознавам силуета на Катчински. Седи си спокойно старият войник и пуши лула, лула с похлупаче, то се знае. Щом забелязва, че съм буден, казва:

— Здравата се стресна! Беше само запалка на снаряд; профуча там някъде в храста.

Изправям се и сядам; чувствавам се странно самотен. Добре, че Кат е тук. Той поглежда замислен към фронта и казва:

— Много хубава илюминация, само да не беше толкова опасна!

Зад мен изтрещява попадение. Неколцина новобранци наскачват уплашени. След две-три минути отново се светва, по-близо отпреди. Кат изтърсва лулата си.

— Ще пердаши артилерията.

Още неизрекъл това, и се започва. Отдалечаваме се пълзешком, колкото можем по-бързо. Следващото попадение е вече между нас.

Разнасят се писъци. На хоризонта се издигат зелени ракети. Пръст хвърчи във въздуха, свистят осколки. Чуваме ги как плющят по земята дълго след като е стихнал грохотът от взривовете.

До нас лежи уплашен до смърт новобранец — русокоса глава. Захлупил е лице с ръцете си. Каската му се е отърколила настрани. Придърпвам я към себе си и понечвам да я нахлузя на главата му. Той поглежда нагоре, блъска каската и се сгушва като дете с глава под мишницата ми, плътно притиснат до гърдите ми. Слабичките рамена потръпват. Кемерих имаше такива рамене.

Оставям го на мира. Но за да има поне някаква полза от каската, закрепвам я на задника му, не за подигравка, а обмислено, защото това е най-високата точка. Макар месата там да са дебели, забие ли се

желязо в тях, ужасно боли. Освен това трябва да лежиш месеци по корем в лазарета и накрая сигурно ще ти остане някакво куцане.

Някъде здравата изтрещява. Между взривовете се чуват викове.

Най-после притихва. Огънят е преминал над нас и сега бие върху последните резервни окопи. Решаваме се да погледнем нагоре. Червени ракети трептят на небето. По всяка вероятност ще има атака.

При нас остава спокойно. Повдигам се и сядам, разтърсвам младока за раменете.

— Свърши, малкия, и този път отървахме кожата!

Той се оглежда объркан. Мъча се да го успокоя:

— Ще свикнеш, ще свикнеш!

Той вижда каската си и я слага на главата. Бавно идва на себе си. Изведнъж лицето му пламва аленочервено и добива смутено изражение. Предпазливо посяга с ръка назад и ме поглежда с мъка в очите. Веднага разбирам: канонадна треска. Не за това бях сложил каската точно там — но все пак го утешавам:

— Няма нищо срамно; какви по-важни хора от теб са напълвали гащите при първия огън. Върви хвърли някъде долните гащи. И толкоз...

* * *

Той се измъква. Става по-тихо, но някъде все още се чуват стенания.

— Какво е това, Алберт? — питам.

— Оттатък няколко колони са ударени с пряко попадение.

Воят продължава. Това не са хора, хора не могат да воят така.

— Ранени коне — казва Кат.

Никога не съм чувал коне да воят и едва мога да повярвам. Та това е самата болка на света, там живата твар вие от дива, страшна болка. Всички сме пребледнели. Детеринг се изправя:

— Мръсници, мъчителни такива! Защо не ги застреляте?

Той е селянин и разбира от коне. Това го засяга отблизо. И сякаш нарочно огънят сега почти замлъква. Воят на животните се чува още по-ясно. Вече не знаем откъде идва в този тъй тих сега, сребрист

пейзаж, той е невидим, прозрачен, навред между небето и земята и сякаш безмерно нараства. Детеринг крещи като побеснял:

— Застреляйте ги, гадове мръсни!

Ставаме и тръгваме да търсим мястото на този вой. Видим ли животните, по-лесно се издържа. Съзираме тъмна група санитарни носилки, огън и по-големи, черни маси, които се движат. Това са ранените и обгорени коне. Но не всички. Някои препускат по-надалеч из полето, строполяват се, пак се изправят и побягват. На един е разпран коремът, червата му са се проточили навън. Той се заплита в тях и пада, но пак става.

Детеринг вдига пушката си и се прицелва. Кат я отклонява настрани.

— Ти луд ли си...?

Детеринг трепери и хвърля пушката на земята.

Сядаме и запущваме ушите си. Но страшното хъхрене, виене, стенание прониква до нас, прониква навсякъде.

Всички можем да понасяме какво ли не. Но пред тази гледка ни избива пот. Искат ти се да скочиш и да избягаш, все едно къде, само да не чуваш повече този рев. При това не са хора, а коне. Трябва да са подивели от паника. Иначе конете умират почти винаги безгласно.

От тъмната купчина пак се отделят носилки. После отекват единични гърмежи. Черните маси потръпват и се снишават. Най-после! Но това още не е краят. Хората не могат да се доближат до ранените животни, които препускат в безумния си ужас, събрали всичката си болка в зиналите муцуни. Една от фигурите коленичи, изстрел — един кон пада, — още един. Последният забива предните си крака в земята и се върти в кръг като въртележка, седнал се върти на запънатите си крака в кръг, навярно му е смазан гръбнакът. Войникът притичва и го застрелва. Бавно, смилено, животното се свлича на земята.

Снемаме ръце от ушите си. Смъртното хриптене е замлъкнало. Само един протяжен, замиращ стон се носи още във въздуха. И пак остават само ракетите, песента на снарядите и звездите — и това е почти непонятно!

Детеринг върви и ругае:

— Искам да знам какво са виновни те!

По-късно пак идва при нас. Гласът му трепери от възбуда и прозвучава едва ли не тържествено, когато изрича:

— Казвам ви, това е най-голямата гадост, дето и животни пращат на война!

* * *

Тръгваме назад. Време е да се върнем при нашите коли. Небето незабележимо е просветляло. Три часът сутринта. Вятърът е свеж и хладен, в предутринната дрезгавина лицата ни изглеждат сиви.

Промъкваме се опипом в колона по един през окопи и ями и пак навлизаме в пояса на мъглата. Катчински е нещо неспокоен, това е лош знак.

— Какво ти е, Кат? — пита Кроп.

— Да си бяхме вече у дома.

У дома — иска да каже в бараките.

— Още малко остава, Кат.

Вижда се, че е нервен.

— Знам ли, знам ли...

Стигаме до съобщителните траншеи и излизаме на ливадите. Появява се горичката; тук ни е позната всяка педя земя. Ето го и войнишкото гробище с могиликите и черните кръстове.

В същия миг зад нас се чува свирене, засилва се, бучи и изтрещява. Навеждаме се — сто метра пред нас избухва огнен облак.

При втори взрив в следващата минута цял къс гора се повдига бавно над върхарите, три, четири дървета политат нагоре и се разтрошават на парчета. Към нас вече съскат следващите снаряди като вентили на котли — ураганен огън.

— Прикривай се! — крещи някой. — Прикривай се!

Ливадите са равни, гората е много далеч и опасна — няма друго прикритие освен гробището и гробните могили. Спускаме се безредно в мрака натам и всеки мигновено се залепва като хрчка зад някой гроб.

Само миг и щеше да бъде късно. Тъмнината е като обезумяла. Всичко се тресе и бучи. Кълба, по-черни от нощта, се спускат с огромни гърбици към нас, над нас. Огънят на експлозиите озарява призрачно гробището.

Наникъде изход. При едно святкане на взрив се осмелявам да погледна към ливадите. Те са като разбунено море, от което бликат като фонтани пламъците на попаденията. Изключено е някой да може да мине оттам.

Гората изчезва — разломена, разхвърляна, разкъсана. Трябва да останем тук, в гробището.

Пред нас земята изригва. Валят буци пръст. Усещам удар. Ръкавът ми е разкъсан от осколка. Свивам юмрук — не чувствавам болка. Но това не ме успокоява, раните винаги почват да болят едва покъсно. Опипвам ръката. Издраскана е, но е здрава. В този миг нещо така издрънчава върху черепа ми, че съзнанието ми се замъглява. Стрелва ме светкавична мисъл: Само не припадай! — потъвам в черната каша и тутакси се изправям наново. Желязно парче е ударило каската ми; долетяло е толкова отдалеч, че не е могло да я пробие. Избърсвам калта от очите си. Пред мен е зейнала яма, зървам я неясно. Снарядите рядко падат втори път в същия кратер, затова искам да вляза в него. С един скок се изпружвам напред, плосък като риба върху морското дъно — пак свисти, търся прикритие, напипвам нещо отляво, притискам се о него, то е меко, поддава, простенвам, земята се разкъсва, въздушното налягане гърми в ушите ми, пропълзявам под мекото нещо — то е дърво, плат, прикритие, жалко прикритие срещу градушката от железни късове.

Отварям очи; пръстите ми стискат някакъв ръкав, ръка. Някой ранен ли? Изкрещявам му — никакъв отговор — мъртвец. Ръката ми опипва по-нагоре, късове дърво — и тогава се сецам, че лежим в гробището.

Но огънят е по-силен от всичко друго. Той заличава всяка мисъл, аз се заравям още по-дълбоко под ковчега, нека той ме запази, па ако ще и самата смърт да лежи в него.

Пред мен зее ямата. Вкопчвам се с очи в нея като с юмруци, трябва с един скок да се озова вътре — и тогава някой ме удря през лицето, една ръка сграбчва рамото ми — нима е оживял мъртвецът? — ръката ме разтърсва, обръщам глава, в мигновеното сияние зървам лицето на Катчински, той е отворил широко уста и нещо крещи, не чувам какво, раздруска ме, навежда се по-близо до мен; в миг на затишие гласът му достига до мен:

— Газ... Га-а-з! Предай нататък!

Придърпвам противогаза. Малко встрани от мен лежи някои. Вече не мисля за нищо друго освен за едно: той трябва да знае!

— Га-а-з... Га-а-з!

Викам, примъквам се към него, размахвам противогаза, той нищо не забелязва — още веднъж, още веднъж — той само се притиска о земята — новобранец е... оглеждам се отчаяно за Кат, той си е сложил маската — изваждам трескаво и аз моята, каската отхвърква настрани, маската залепва за лицето ми, стигам до лежащия, най-близко ми е противогазът му, вземам маската, нахлузвам я на главата му, той я хваща — оставям го — и с един скок се хвърлям в ямата.

Тъпият пукот на газовите гранати се смесва с трясъка на експлозивните снаряди. Помежду взривовите звънти камбана, гонгове, остро металическо дрънчене известява навред: Газ... газ... га-а-з!

Зад мен тупва нещо тежко, веднъж, дважд. Избърсвам запотените от дъха ми стъкла на маската. До мен са Кат, Кроп и още един. Четиримата лежим в тежко, очаквателно напрежение и дишаме колкото можем по-слабо.

Тези първи минути с маската са минути между живота и смъртта: достатъчно плътна ли е? Помня страшните картини от лазарета: обгазени войници, които дни наред се гърчат и бълват късове от изгорените си дробове.

Внимателно поемам въздух притиснал уста към филтъра. Газовият облак вече пъпли по земята и изпълва всички падини. Като разлато, мекотело животно се спуска над нашата яма и се намества в нея. Побутвам Кат: по-добре е да изпълзим навън и да залегнем горе, отколкото тук, където се събира най-много газ. Но не успяваме: започва втора огнена градушка. Като че вече не снарядите реват, а самата земя се е развихрила.

С трясък към нас връхлита нещо черно, стоварва се съвсем наблизко — изхвърлен във въздуха ковчег.

Виждам, че Кат нещо се движи и припълзявам до него. Ковчегът е затиснал ръката на четвъртия в нашата яма. Той се опитва с другата ръка да свали маската си. Кроп навреме се спуска, извива яко ръката му зад гърба и я държи така.

Кат и аз се залавяме да освободим строшената ръка. Похлупакът на ковчега е гнил и пропукал, лесно го откъртваме, изхвърляме

мъртвеца навън, той се свлича в ямата, после се опитваме да размърдаме самия сандък.

За щастие войникът изпада в безсъзнание и Алберт може да ни помогне. Вече не е нужно да пипаме много внимателно и напъваме всички сили, докато най-после, с едно напъване, отместваме ковчега с подложената под него лопата.

Станало е по-светло. Кат взема една дъсчица от капака, подлага я под смазаната ръка и всички увиваме нашите бинтове около нея. Повече засега не можем да направим.

Главата ми дрънчи и кънти в газовата маска; още малко ще се пръсне. Дробовете са изпънати до скъсване, те получават все същия горещ, изразходван вече въздух, жилите на слепоочията се издуват, струва ми се, че се задушавам...

Към нас се процежда пепелява светлина. Над гробището появя вятър. Повдигам се над ръба на ямата. В мръсния сумрак пред мен лежи откъснат крак, ботушът е съвсем здрав, за миг виждам всичко съвсем ясно. Но ето че на няколко метра се надига някой, избърсвам стъклата, те пак веднага се запотяват от напрегнатото дишане, вирам се — онзи там вече няма маска на лицето си.

Чакам секунда-две — той не пада, озърта се и прави няколко крачки; вятърът е разсеял газа, въздухът е чист... тогава и аз, едва дишайки, издърпвам маската от лицето си и падам на земята, въздухът като студена вода нахлува в мен, очите ще се изцъклят, вълната ме залива и угасява съзнанието.

* * *

Обстрелът е престанал. Обръщам се към ямата и давам знак на другите. Те се покатерват навън и смъкват маските си. Повдигаме ранения, един придържа превързаната му ръка. Така натоварени, бързо се отправяме назад.

Гробището е поле на опустошението. Навред се търкалят ковчези и трупове. Убили са ги още веднъж; но всеки от тях, който е бил разкъсан на парчета, е спасил някого от нас.

Оградата е срината, релсите на полевата теснолинейка оттатък са изскубнати и стърчат разкривени във въздуха. Пред нас лежи някой.

Спираме, само Кроп продължава с ранения напред.

Войникът на земята е новобранец. Хълбокът му е подгизнал в кръв; толкова е омаломощен, че посягам към манерката си, в която нося ром с чай. Кат задържа ръката ми и се навежда към него:

— Къде си ранен, друже?

Войничето само върти очи, няма сили да отговоря.

Внимателно разрязваме панталона. Той стене.

— Спокойно, спокойно, ей сега ще ти стане по-добре...

Ако е улучен в корема, не бива да пие нищо. Не е повръщал — това е добър признак. Разголваме хълбока му — целият е разкашкано месо и натрошени кости. Засегната е ябълката. Този момък вече никога няма да проходи.

Прекарвам навлажнения си пръст по слепоочието му и му давам да пийне една глътка. Очите му се съживяват. Едва сега забелязваме, че кърви и дясната му ръка.

Кат разгъва две превързочни пакетчета колкото се може по-нашироко, за да покрие някак раната. Търся парче плат, за да го увия хлабаво отгоре. Нищо нямаме вече, затова разцепвам панталона на ранения още по-надолу, та да използвам парче от гащите му за превръзка. Но той няма гащи. Вглеждам се по-внимателно: това е същата русокоса глава отпреди малко.

В това време Кат е измъкнал от джобовете на един убит още бинтове и внимателно ги залепваме на раната. Казвам на момчето, което не сваля очи от нас:

— Сега ще докараме носилка...

Тогава то отваря уста и пошепва:

— Тук останете...

— Ей сега ще се върнем. Ще ти докараме носилка.

Не знам дали е разбрал; той скимти като дете подир нас:

— Не си отивайте...

Кат се оглежда и прошепва:

— Не е ли по-добре да взема просто револвера, за да свърши всичко?

Момчето едва ли ще издържи пренасянето и най-много да живее още няколко дни. А всичко досега не е нищо в сравнение с часовете, които му остават, докато умре. Сега е още зашеметен и не усеща нищо. След час ще се превърне в кървящ вързоп от нетърпими болки. Дните,

които му остават, ще бъдат само дни на свирепи, безумни мъки. А кому са нужни те...

Кимам утвърдително.

— Да, Кат, трябва с револвера...

— Давай — казва той и се спира.

Решен е, виждам го. Оглеждам се — но вече не сме сами. Пред нас се събира някаква групичка, от ямите и гробовете се подават глави.

Отиваме за носилка.

Кат поклаща глава.

— Такива хлапета — и повтаря: — Такива млади, невинни хлапета...

Нашите загуби са по-малки, отколкото би могло да се очаква: петима убити и осем ранени. Било е само кратка, ненадейна канонада. Двама от нашите убити лежат в един от разровените гробове; остава само да ги заринем.

Тръгваме назад. Мълчаливо се тътрим в нишка по един. Отнасяме ранените в санитарния пункт. Утрото е мрачно, болногледачите сноват с номера и листчета в ръка, ранените охкат. Започва да вали.

След час сме при нашите камиони и се накачваме. Сега има повече място.

Дъждът се засилва. Разгъваме платнищата и ги опъваме над главите си. Дъждът барабани по тях. Отстрани се стичат вадички вода. Колите минават с плясък през локвите, а ние в полусън се люлеем насам-натам.

Двама души отпред държат дълги чаталести пръти. Те следят за телефонните жици, които висят толкова ниско напърно над пътя, че могат да отнесат главите ни. Подхващат ги своевременно с чаталестите пръти и ги прехвърлят зад нас. Чуваме виковете им: „Внимание — жица!“ и в полусън подгъваме колене, после пак се изправяме.

Колите монотонно се клатушкат, монотонно отекуват виковете, монотонно ръми дъждът. Ръми върху нашите глави и върху главите на мъртвите там, върху тялото на мъничкия новобранец с раната, която е преголяма за слабичкия му хълбок, ръми върху гроба на Кемерих, ръми върху нашите сърца.

Някъде избумтява снаряд. Ние се стряскаме, очите се взират напрегнато, ръцете са пак готови да прехвърлят тялото през капаците

на камиона в крайпътния ров.

Повече не се чува нищо. Само монотонният вик: „Внимание — жица!“ — ние подгъваме колене и пак се унасяме в полусън.

V

Досадна работа е да се убиват въшките една по една; когато ги имаш със стотици. Животинките са коравички и вечното цъкане с нокти става отегчително. Затова Тяден е закрепил с тел капачето от една кутия за вакса над запалена свещ. В това тиганче просто хвърляме въшките — те изпукват, и готово!

Насядали сме околоръст голи до кръста в топлия въздух, сложили сме ризите си на колене и ръцете ни усърдно работят. Хайе има особено изискан сорт въшки — с червен кръст на главата. Той твърди, че ги бил донесъл от лазарета в Турхаут; прихванал ги лично от старши щабния лекар. Намислил е да използва събиращата се бавно в тенекиеното капаче мас за мазане на ботуши и половин час се кикоти гръмко на собствената си шега.

Днес обаче няма голям успех; друго нещо ни занимава много повече.

Слухът е станал истина. Химелщос е тук. Вчера се появи, вече чухме добре познатия ни глас. В тила, казват, се попрестарал с няколко млади новобранци, без да знае, че между тях е и синът на областния директор. Това му изляло главата.

Тук ще има да се чуди и мае. Тяден от часове обмисля как би му отговарял. Хайе гледа замислено огромната си лапа и многозначително ми намига. Боят, който теглихме на Химелщос, беше върховното събитие в неговия живот; разправял ми е, че още го сънува понякога.

Кроп и Мюлер разговарят. Кроп единствен е успял да докопа пълна котелка с леща, навярно от пионерната кухня. Мюлер поглежда лакомо вътре, но се овладява и пита:

— Алберт, какво би направил, ако сега изведнъж настъпи мир?

— Няма да има никакъв мир! — отсича Алберт.

— Добре де, да речем само — упорствува Мюлер, — какво ще направиш?

— Ще си вдигна чукалата! — промърморва Кроп.

— Това ясно. А после?

— Ще се натряскам — казва Алберт.

— Не дрънкай глупости, сериозно те питам...

— И аз ти отговарям сериозно — отвръща Алберт. — Какво друго да направя?

Този въпрос интересува Кат. Той поисква от Кроп своя дял от лещата, получава го, сетне се замисля и накрая казва:

— Абе да се натряскаш, може, а после вземаш първия влак и право при майка си. Братче Алберт, мир е това...

Той рови в мушамения си портфейл, изважда една фотография и я показва гордо на всички.

— Ето я моята бабичка! — после я прибира и изругава: — Да опустее въшката му война...

— Твоята е лесна — казвам аз. — Имаш си син, жена.

— Така е — кима той. — Трябва да се погрижа да имат какво да ядат.

Всички се смеем.

— Няма да останат гладни, Кат, иначе тръгваш по реквизиции и толкоз.

Мюлер е гладен и още не се чувства удовлетворен. Сега пък стресва Хайе Вестхус, потънал в мечти за побоища.

— А ти, Хайе, какво би направил, ако сега настъпи мир?

— Трябва да ти нашари дирника, задето си взел да дрънкаш за това тук — казвам аз. — Отде ти идват такива наум?

— Отде идва кравешко говно на покрива? — отговаря лаконично Мюлер и отново се обръща към Хайе Вестхус.

На Хайе му се струпва твърде много изведнъж. Той поклаща луничавото си лице:

— Искаш да кажеш, когато няма да има вече война?

— Правилно. Я виж как се досещаш.

— Тогава ще има пак женички, нали? — Хайе се облизва.

— Да, ще има.

— Майчице мила — казва Хайе и лицето му се разтапя, — веднага ще набарам някоя изпраксана такава, кухненска дебелана, разбираш ли, да има човек на какво да се хване, и бух с нея в леглото! Представи си само, истинско пухено легло с пружинен тюфлек, цяла седмица няма да обуя панталон.

Всичко мълчи. Картината е прекалено хубава. Чак тръпки ни полазват. Най-после Мьолер се решава да заговори и пита:

— А след това?

Мълчание. После Хайе казва малко усукано:

— Ако бях подофицер, щях да си остана на служба при прусаците докрай.

— Хайе, ти да не си мръднал? — казвам му.

Той кротко ми отговаря с въпрос:

— А ти вадил ли си някога торф? Да беше опитах само.

При тези думи изважда лъжицата от ботуша си гребва в котелката на Алберт.

— Не ще да е по-лошо от копаене на окопи в Шампан — възразявам аз.

Хайе дъвче и се хили:

— Ама трае по-дълго. И няма кръшкане.

— Ех и ти, Хайе, у дома все си е по-добре бе, братче.

— Абе, какво да ти кажа — отвърща той и с отворена уста потъва в размисъл.

По лицето му може да се прочете за какво мисли. За сиромашката колиба сред торфището, за изнурителния труд в степната жегата от ранно утро до късна вечер, за мизерната надница, за мръсните ратайски дрехи...

— А при военните в мирно време нямаш никакви грижи — споделя той. — Всеки ден храната ти е храна, иначе дигаш патърдия, леглото ти е легло, всяка седмица чисто бельо като някой баровец, носиш си подофицерската служба, имаш си лъскави дрешки и дрънкулки — вечер си свободен човек и отиваш в кръчмата.

Хайе е неизмеримо горд с тази си идея. Просто се влюбва в нея.

— А изтърколят ли се дванадесетте годинки, получаваши си осигурителната книжка и ставаш селски стражар. По цял ден се шляеш нагоре-надолу.

Вече се изпотпява при мисълта за бъдещето.

— Представи си как ще те коткат само. Де коняче, де половинка винце. Със селския стражар всеки иска да е добре.

— Ти никога няма да станеш подофицер, Хайе — обажда се Кат.

Хайе го поглежда стъписан и замълчава. В ума му сега сигурно са светлите есенни вечери, неделните дни в полето, звънът на селските

камбани, следобедите и нощите с ратайкините, пържениците от елдово брашно с големи парчета сланина, безгрижните часове в крчмата...

С толкова много фантазия Хайе не може току-така да се оправи, затова само измърморва ядосано:

— Ама и вие с вашите щурави въпроси!

После нахлузва ризата си през главата и закопчава куртката.

— А ти какво би направил, Тяден? — извиква Кроп.

Тяден си знае само едно.

— Ще гледам да не ми избяга Химелщос.

Най-голямото му желание навярно е да го затвори в кафез и всяка сутрин да го налага със сопа. На Кроп той казва замечтано:

— На твое място бих се помъчил да стана лейтенант. Тогава ще можеш така да го калайдисваш, че водата да възври в задника му.

— А ти, Детеринг? — продължава анкетата си Мюлер. Същински даскал с нескончаемите си въпроси.

Детеринг не е от приказливите. Но на тази тема има какво да каже. Заглежда се пред себе си и произнася само едно изречение:

— Тъкмо ще сваря да ида навреме за жътва.

Тежат му грижи. Жена му трябва сама да гледа стопанството. На всичко отгоре са му реквизирали още два коня. Всеки ден четете във вестниците, които идват, дали в неговия Олденбургски край не вали. Иначе сеното ще остане неприбрано.

В този миг се появява Химелщос. Идва право към нашата група. По лицето на Тяден избиват петна. Той се изпружва с целия си ръст на тревата и от възбуда затваря очи.

Химелщос е малко нещо нерешителен, забавя крачката си. Но все пак се приближава. Никой и не понечва да му стане на крака. Кроп го следи със заинтригуван поглед.

Ето го вече стои пред нас и чака. Тъй като никой не продумва, той пуска едно пробно:

— Е?

Минават няколко секунди; Химелщос явно не знае как да се държи. С най-голямо удоволствие би ни поразиграл в галоп. Но, изглежда, вече е научил, че фронтът не е казарма. Прави нов опит и се обръща вече не към всички, а към един; така се надява да получи по-лесно отговор. Кроп му е най-близо, затова удостоява него.

— Е, и вие ли сте тук?

Но Алберт не му е приятел и отговаря късо:

— Малко по-дълго от вас, струва ми се.

Рижите мустаци потреперват.

— Вие май вече не ме познавате, а?

Сега Тяден отваря очи.

— И още как!

Химелщос се извъръща към него:

— Я виж ти, това било Тяден!

Тяден повдига глава.

— А знаеш ли ти какво си?

Химелщос е като гръмнат.

— Че откога сме на ти? Още не сме се търкаляли заедно в канавките.

Той няма ни най-малко представа как да излезе от възникналото положение. Такава неприкрита враждебност не е очаквал. Но засега се пази; сигурно някой му е издрънкал нелепицата за изстрели в гърба.

Когато чува за канавките, Тяден така се разярява, че дори става духовит.

— Не-е, там ти беше сам.

Сега кипва и Химелщос. Но Тяден бърза да го превари. Трябва да си каже каквото е намислил.

— Искаш да знаеш какво си, а? Едно мръсно куче, ей това си! Отдавна исках да ти го кажа.

Мечтаното от дълги месеци удовлетворение проблясва в светлите му свински очички, когато изрича „мръсно куче“.

Ето че се развихря и Химелщос:

— Какво искаш ти бре, помияр неден, въшкар мърляв? Станете и си сберете кокалите, когато с вас говори началник!

Тяден маха царствено с ръка.

— Свободно, Химелщос. Можете да си вървите.

Химелщос е олицетворение на погазения строеви устав. Дори кайзерът не би могъл да изглежда по-кръвно обиден. Той изревава:

— Тяден, заповядвам ви служебно: станете!

— И какво друго? — пита Тяден.

— Ще изпълните ли заповедта ми, или не?

Тяден отговаря невъзмутимо и приключва разговора с една класическа псувня. В същото време се обажда и задникът му.

Химелщос се обръща и си тръгва побеснял.

— Военен съд ще има за вас!

Виждаме го, че се изгубва по посока към ротната канцелария.

Хайе и Тяден реват от удоволствие. Хайе така яко се киска, че му се измята долната челюст и изведнъж остава безпомощен със зинала уста. Алберт трябва да му я намести с юмручен удар.

Кат се тревожи.

— Ако те доложи, става лошо.

— Мислиш ли, че ще го направи? — пита Тяден.

— Положително — казвам аз.

— Ще отнесеш най-малко пет дни строг арест — заявява Кат.

Това не стряска Тяден.

— Пет дни в дупката са пет дни почивка.

— Ами ако те пратят в пандиза? — иска да знае по-педантичният Мюлер.

— Тогава за туй време война за мене няма да има.

Тяден е роден под щастлива звезда. За него не съществуват грижи. Заедно с Хайе и Лер той се измъква, за да не го пипнат още в началото на скандала.

Мюлер още не е свършил. Пак се залавя с Кроп.

— Алберт, ако наистина се върнеш у дома, какво ще правиш?

Кроп е вече сит и затова по-сговорчив.

— Колко души всъщност ще останем тогава от класа?

Пресмятаме: от двадесет са убити седем, ранени четирима, един е в лудницата. Да се съберат най-много дванадесет души.

— Трима са лейтенанти — казва Мюлер. — Мислиш ли, че ще търпят тормоза на Канторек?

Не го вярваме; пък и ние не бихме му се оставили.

— Какво собствено знаеш ти за трите линии на действието във „Вилхелм Тел“? — си спомня изведнъж Кроп и гръмко се разсмява.

— Какви са били целите на Гьотингенския поетически съюз? — запитва и Мюлер, станал изведнъж много строг.

— Колко деца е имал Карл Смели? — отвръщам кротко аз.

— Нищо няма да излезе от вас, Боймер — изписква Мюлер.

— Кога е станала битката при Зама? — задава въпрос Кроп.

— На вас ви липсва чувство за нравствена отговорност, Кроп, седнете, три минус... — пресичам го аз.

— Кои държавни задачи е смятал Ликург за най-важни? — шепти Мюлер и уж намества пенснето си.

— Как е по-правилно да се каже: „Ние, германците, се боим само от бога и от нищо друго в света“. „Германците...?“ — подхвърлям като тема аз.

— Колко жители има Мелбърн? — изчуруликва Мюлер в отговор.

— Как искате да постигнете нещо в живота, като не знаете това? — питам възмутено Алберт.

— Какво разбирате под кохезия? — слага ми той капак отгоре.

От цялата тази книжнина не ни е останало много нещо. А и никаква полза нямаме от нея. Но никой в училище не ни научи как да палим цигара в дъжд и буря, как да разпалваме огън от мокро дърво... или че е по-добре да се мушне щикът в корема, защото между ребрата се заклещва.

Мюлер казва замислен:

— Каква полза? Нали после пак ще седнем на училищната скамейка!

Според мен това е изключено.

— Може би ще държим само извънреден изпит.

— И за него трябва подготовка. А като го издържиш, после какво? Да си студент не е много по-добре. Нямах ли пари, пак трябва да опъваш каиша.

— Малко по-добре е. Макар че и там ти пълнят главата с глупости.

Кроп дава израз на общото настроение:

— Как може да се гледа сериозно на тия неща, след като си бил тук, на фронта?

— Но все пак трябва да имаш някаква професия — възразява Мюлер, като че ли е самият Канторек.

Алберт си чисти ноктите с ножа. Изненадани сме от подобна префиненост. Но то е само защото е замислен. Той оставя ножа и заявява:

— Там е работата, я! Кат, Детеринг и Хайе ще се върнат на предишната си работа, защото и преди са я имали. Химелщос също. А ние не сме имали никаква работа. Как ще свикнем да работим нещо след това, дето сме го правили там — и той посочва към фронта.

— Най-добре е да си рентиер и да си живееш съвсем сам в някоя гора — казвам аз и тутакси се засрамам от толкова много самомнителност.

— Но какво ще стане с нас, като се върнем? — отронва Мюлер и дори той е озадачен.

Кроп свива рамене.

— Знам ли? Веднъж да се върнем, после ще видим.

Всъщност всички сме безпомощни пред този въпрос.

— Че какво бихме могли да вършим ние? — питам аз.

— За нищо нямам желание — уморено отговаря Кроп. — Ако някой ден те убият, тогава какво? На мен въобще не ми се вярва, че ще се върнем.

— Като си помисля за това, Алберт — казвам след малко аз и се обръщам по гръб, — бих искал, като чуя думата мир, и той наистина настъпи, да направя нещо невъобразимо — ей това ми се върти в главата. Нещо, знаеш ли, дето да си струва всичката мръсотия, която сме изтърпели тук. Само че не мога да си представя какво да бъде то. Всичко, което ми се вижда възможно — цялата тая гонитба за професия, образование, заплата и тъй нататък, — просто ми се повдига от него, защото това открай време го е имало и е отвратително. Нищо не мога да измисля, Алберт — нищо.

Изведнъж всичко ми се вижда безнадеждно и отчайващо.

И Кроп разсъждава над това.

— Въобще ще бъде тежко за всички ни. Дали ония там, у дома, не се замислят понякога за тия неща? Две години да стреляш и да мяташ гранати — това не е чорап да го изуеш после...

Съгласни сме с едно — че всеки е на този хал, не само ние тук, а навсякъде, всички, които са в същото положение, кой повече, кой по-малко. Това е общата участ на нашето поколение.

Алберт го изразява:

— Войната ни поквари за всичко.

И е прав. Ние не сме вече никаква младеж. Не искаме вече да завоюваме света. Ние сме бегълци. Бягаме от себе си, от собствения си живот. Бяхме осемнадесетгодишни и започнахме да обичаме света и живота: накараха ни да стреляме по тях. Първата избухнала граната попадна в нашите сърца. Ние сме откъснати от всякаква дейност, от

всякакво стремление, от всякакъв напредък. Вече не вярваме в тях, вярваме само във войната.

* * *

Канцеларията нещо се раздвижва. Химелщос, изглежда, ги е вдигнал на крак. Начело на колоната крачи дебелият фелдфебел. Странно нещо, всички щатни фелдфебели са дебели.

Подир него върви жадният за мъст Химелщос. Ботушите му лъщят на слънцето.

Ние се изправяме на крака. Фатмакът изпръхтява:

— Къде е Тяден?

Естествено никой не знае. Химелщос ни стрелка злобно с очи.

— Разбира се, че знаете. Само че не искате да кажете. Хайде, говорете!

Фелът се озърта с търсещ поглед; от Тяден ни следа. Той взема друг курс:

— В срок от десет минути Тяден да се яви в канцеларията!

И си тръгва, Химелщос крачи по петите му.

— Нещо ми говори, че следващия път, като ни пратят да заграждаме, ще изтърва макара бодлива тел върху краката на Химелщос — изказва предположение Кроп.

— С него тепърва ще има да се забавляваме — смее се Мюлер.

Това е сега нашата амбиция — да надрънкаме на един пощаджия каквото ни е накупяло.

Отивам в бараката и предупреждавам Тяден да изчезва.

После сменяме мястото и пак се настаняваме, за да играем карти. Виж, това можем: да играем карти, да псуваме и да водим война. Не е много за нашите двадесет години — прекомерно много е за двадесет години.

След половин час Химелщос е отново при нас. Никой не му обръща внимание. Пита за Тяден. Ние повдигаме рамене.

— Нали трябваше да го търсите — настоява той.

— Кой да го търси? — пита Кроп.

— Ами че вие... ти, той...

— Моля ви да не ни говорите на ти — отвръща Кроп с тон на полковник.

Химелщос като че пада от облаците.

— Че кой ви говори на ти?

— Вие!

— Аз?

— Да.

В душата му ври. Той гледа Кроп изкосо, подозрително, защото не разбира какво иска да каже. По този пункт все пак не е много уверен в себе си и ни запитва по-меко:

— Не го ли намерихте?

Кроп се изтяга на тревата и казва:

— Вие били ли сте вече тук, на фронта?

— Това не е ваша работа — отсича Химелщос. — Отговаряйте на въпроса ми.

— Така да бъде — отвръща Кроп и се изправя. — Погледнете ей там, онези малки облачета. Това са шрапнели на противосамолетната. Там бяхме ние вчера. Петима убити, осем ранени. А беше шега работа. Когато идния път отидете и вие там, момчетата, преди да умрат, ще се строят пред вас, ще застанат мирно и ще кажат: „Разрешете да изляза от строя! Разрешете да хвърля топа!“ Само такива като вас чакаме тук.

После Кроп сяда отново, а Химелщос изчезва като комета.

— Три дни арест — изказва предположение Кат.

— Следващия път ще говоря аз — казвам на Алберт.

Но не се стига дотам. Затова пък вечерта на проверка се провежда следствие. В канцеларията седи нашият лейтенант Бертинк и ни вика един по един.

Аз също трябва да се явя като свидетел и обяснявам защо на Тяден му е прекипяло. Историята с нощните напикавания прави впечатление. Повикват Химелщос и аз повтарям показанията си.

— Вярно ли е това? — пита Бертинк подофициера.

Химелщос започва да го усуква, но когато и Кроп дава същите сведения, е принуден да си признае.

— Защо никой не е съобщил още тогава за това? — пита Бертинк.

Мълчим; като че не знае каква полза има да се оплакваш за такива дреболии във войската. Можеш ли въобще да се оплакваш при

военните? Той явно разбира това и първо калайдисва Химелщос, като му изяснява натъртено още веднъж, че фронтът не е казармен двор. После идва — с още по-енергичен тон — ред на Тяден, който получава една дълга проповед и три дни полустрог арест. На Кроп ротният налага един ден арест, като му смигва.

— Няма как — казва му той със съжаление. Разбран човек.

Полустрогият арест е дори приятен. Арестантското помещение е бивш кокошарник — двамата могат да приемат гости там. Уговаряме се да ги навестим. Строгия арест щяха да излежат в някой зимник. Порано ни завързваха и за дърво, но сега това е забранено. Понякога вече ни третираат и като хора.

Един час след като Тяден и Кроп се озовават зад телените решетки, ние се изтърсваме при тях. Тяден ни приветствува с кукуригане. Играем скат до късно през нощта. Печели Тяден, разбира се, глупакът му с глупак.

На тръгване Кат ме пита:

— Какво би казал да имаше сега печена гъска?

— Няма да е зле — давам мнение аз.

Качваме се на една кола от муниционния обоз. Пътуването струва две цигари. Кат е запомнил точно мястото. Оборът принадлежи на един полкови щаб. Решавам аз да отида за гъската, а Кат ме инструктира. Оборът е зад зида, вратата му е подпряна само с един кол.

Кат подлага ръцете си, аз стъпвам на тях и се прехвърлям през зида. През това време той остава да пази.

Няколко минути стоя неподвижен, за да привикнат очите ми към тъмнината. Различавам обора. Припълзявам тихо, напипвам кола, отмествам го и отварям вратата.

В тъмното забелязвам две бели петна. Две гъски, работата е лоша; хвана ли едната, другата ще закрюка. Значи трябва и двете — ако пипам бързо, ще успея.

С един скок се хвърлям върху тях. Хващам веднага едната, след миг и другата. Като бесен блъскам главите им о стената, за да ги зашеметя. Но сигурно не са ми достигнали силите. Гадините се дърпат, пляскат с крака и криле около себе си. Боря се мъжки, но по дяволите, отде се взе толкова сила в едни нищо и никакви гъски! Дърпат се така диво, че целият се олюлявам. Гадни са в мрака тия бели парцали, на

ръцете ми сякаш са израснали криле, почти ме е страх да не полетя към небето, като че са ми закачили два преградни балона на лапите.

Ето че започва и врявата: една от шиите успява да си поеме въздух и врещи като будилник. Докато се опомня, отвън нещо изтопурква, блъсва ме, просвам се на земята и чувам яростно ръмжение. Куче! Поглеждам встрани — то веднага се спуска да ме захапе за гушата. Тутакси замръзвам неподвижно и притискам брадата о яката си.

Кучето е булдог. След цяла вечност то отдръпва муцуната си и сяда до мен. При най-малкото мое движение ръмжи. Мисля напрегнато. Единственото, което мога да сторя, е да се докопам до малкия си револвер. На всяка цена трябва да се махна оттук, преди да дойдат хора. Протягам ръката си сантиметър по сантиметър.

Имам чувството, че минават часове. Едно малко помръдване и се чува опасното ръмжение; утихвам, после правя нов опит. Щом хващам револвера, ръката ми почва да трепери. Натискам я о земята и решавам какво да правя: ще вдигна револвера, ще стрелям, преди кучето да се е хвърлило върху мен, и беж да ме няма.

Бавно си поемам дъх и се успокоявам. После задържам въздуха в гърдите си, светкавично вдигам револвера — изстрел, булдогът отхвърча настрана, скимтейки, аз се спускам към вратата на обора и се претъркулвам през една от изтърваните гъски.

Настигам я в галоп, запращам я с един замах през зида и сам се покатервам нагоре. Още не съм се прехвърлил оттатък и ето че булдогът, съживил се отново, се спуска подир мен. Бързо се премятам през зида. На десет крачки от мен е Кат с гъската под мишница. Щом ме вижда, хукваме да бягаме.

Най-после можем да си поемем дъх. Гъската е мъртва, Кат за един миг я е довършил. Решаваме да я опечем веднага, за да не забележи никой нищо. Вземам от бараката баки и дърва и се промъкваме до един малък изоставен сайвант, който и друг път ни е служил за такава цел. Запушваме плътно единствения прозоречен отвор. Има нещо като огнище — върху две тухли е сложена желязна плоча. Накладваме огън.

Кат оскубва гъската и я приготвя. Перушината скътваме грижливо настрана. Ще си направим две малки възглавници с надпис: „Почивай кротко под барабанныя огън!“

Артилерийският огън на фронта бръмчи около нашето скривалище. Върху лицата ни трепкат светлини, по стените играят сенки. Понякога долита глух тътен, сайвантът потреперва. Самолетни бомби. По едно време чуваме задавени викове. Трябва да е улучена някоя барака.

Бръмчат самолети, засилва се тракането на картечниците. Но от нас не прониква никаква светлинка навън, която да ни издаде.

Седим един срещу друг, Кат и аз, двама войници с протрити куртки, които пекат гъска посред нощ. Не говорим много, но сме изпълнени с по-нежна грижа един към друг, отколкото, мисля, могат да бъдат двама влюбени. Ние сме две човешки същества, две нищожни искрици живот, навън е нощта и обръчът на смъртта. Ние седим на ръба му, застрашени и заслонени, по ръцете ни капе мазнина, сърцата ни са близки едно на друго, а този час е като пространството: озарени от кротък огън, светлините и сенките на чувствата блуждаят насам-натам. Какво знае той за мен — какво зная аз за него, по-рано не бихме имали нито една обща мисъл — сега седим пред една гъска и усещаме пулса на живота си, и сме тъй близки един на друг, че не ни се говори за това.

За да се опече гъска, е нужно много време, дори когато е млада и тлъста. Затова двамата се редуваме пред огъня. Единият я полива, докато другият спи. Постепенно се разнася чудесна миризма.

Шумовете отвън се превръщат в стон, в сън, в който споменът не изчезва напълно. Виждам в просъница как Кат вдига и сваля лъжицата, обичам го, раменете му, ъгловатата му, приведена фигура — и в същото време виждам зад него гори и звезди, и един благ глас говори думи, които вселяват покой у мен, войника, който с големите си ботуши, с колана и торбата за хляб върви мъничък под високото небе по пътя, проточил се пред него, който бързо забравя и рядко е тъжен, и неспирно върви под необятното нощно небе.

Един мъничък войник и един благ глас, и ако някой поиска да го погали, той може би не би го разбрал — войникът с големите ботуши и засипаното сърце, който марширува, защото носи ботуши, и е забравил всичко освен маршируването. Няма ли там, на хоризонта, цветя и един толкова тих пейзаж, че на войника да му се доплаче? Няма ли там образи, които не е загубил, защото никога не ги е притежавал,

объркани, но все пак останали в миналото му? Не са ли там някъде неговите двадесет години?

Мокро ли е лицето ми и къде съм аз? Кат стои пред мен, грамадната му приведена сянка ме закриля като родина. Той говори нещо тихо, усмихва се и се връща при огъня.

После казва:

— Готово е.

— Да, Кат.

Разтърсвам се. В средата на помещението лъщи златистокафявото печено. Изваждаме стъваемите вилици и джобните ножчета и всеки си отрязва по една кълка. Чупим от войнишкия хляб и топим в соса. Ядем бавно, дъвчем с наслада всеки залък.

— Сладко ли ти е, Кат?

— Много! А на тебе?

— И на мене, Кат.

Ние сме братя и си побутваме един на друг по-хубавите парчета. После аз запалвам цигара, а той пура. Останало е още много от печеното.

— Какво ще кажеш, Кат, да занесем по едно парче на Кроп и Тяден?

— Дадено — казва той.

Отрязваме една порция и грижливо я завиваме във вестник. Останалото искаме да отнесем в бараката; но Кат се засмива и казва само:

— Тяден.

Разбирам — трябва да вземем всичко. И тръгваме към кокошарника, за да събудим двамата. Преди това прибираме перушината.

Кроп и Тяден ни вземат за привидения. После челюстите им започват да щракат. Тяден е захапал едно крило, държи го с двете си ръце като устна хармоника и дъвче. Надига баката, изпива мазнината и млясва шумно:

— Никога няма да забравя това, дето го направихте.

Запътваме се към нашата барака. Над мен пак високото небе с пукващата се зора и аз крача под него, войник с големи ботуши и пълен стомах, мъничък войник в ранната утрин — но до мене, приведен и ъгловат, крачи Кат, моят другар.

Очертанията на бараката се приближават в здрача към нас като тъмен, хубав сън.

VI

Шушука се за предстояща офанзива. Изпращат ни на бойната линия два дни по-рано от друг път. Пътюм минаваме покрай едно разрушено училище. По дължината му се издига двойна висока стена от съвсем нови, бели, неполирани ковчези. Още миришат на смола, бор и гора. Най-малко са стотина.

— Добре са се подготвили за офанзивата, няма що — забелязва учуден Мюлер.

— За нас са — промърморва Детеринг.

— Не дрънкай глупости — сопва му се Кат.

— Ти бъди доволен, ако въобще ти дадат ковчег — хили се Тяден. — Каквато си ми скица, ще ти метнат едно платнище и толкоз!

И другите пускат шеги, тягостни шеги, какво друго да правим? Ковчезите действително са за нас. За такива неща организацията действа безупречно.

Навсякъде пред нас ври и клокочи. Първата нощ се опитваме да се ориентираме. Тъй като е доста тихо, дочуваме движението на транспорта зад противниковите линии, неспирно, чак до зазоряване. Кат казва, че не се изтеглят назад, а докарват войски — войски, боеприпаси, оръжия.

Английската артилерия е подсилена, това веднага се разбира. Вдясно от чифлика са разположени най-малко още четири нови двадесет и половина сантиметрови батареи, а зад отсечената топола са се окопали минохвъргачки. Освен това са докарали от ония малки френски зверчета с ударно запалване.

Настроението ни е потиснато. Два часа след като влизаме в укритията, в окопите падат снаряди от нашата артилерия. Това е за трети път в продължение на четири седмици. Ако беше до прицелни грешки, никой не би казал нищо, но работата е там, че цевите са износени и ръсят чак до нашия участък, толкова несигурни са често пъти изстрелите. През тази нощ имаме двама ранени от такива попадения.

* * *

Фронтът е като клетка, в която трябва с опънати нерви да чакаш какво ще се случи. Лежим под мрежата на прелитащите снаряди и живеем в напрежение от неизвестното. Над нас блуждае случайността. Изфучи ли към мен снаряд, мога да залегна и да се свия, нищо повече; къде ще удари, не мога нито точно да зная, нито пък с нещо да му въздействам.

Именно тази случайност ни прави безразлични. Преди няколко месеца седях в един блиндаж и играех скат, след известно време станах и излязох да посетя познати в друг блиндаж. Като се върнах, от първия нямаше и помен; унищожен беше от пряко попадение. Върнах се във втория — тъкмо навреме, за да помогна при разриването му. Междувременно бил затрупан.

Оставам жив също тъй случайно, както можех да бъда улучен. В защитеното от бомби скривалище мога да бъда смазан на пихтия, а на открито поле да стоя десет часа невредим под барабанен огън. Всеки войник дължи живота си на хиляди случайности. И всеки войник вярва и се доверява на случайността.

* * *

Трябва добре да пазим хляба си. Плъховете много са се размножили напоследък, откакто окопите не са вече в ред. Детеринг твърди, че това било най-сигурният признак за скорошно сгорещяване.

Тукашните плъхове са особено противни, защото са много едри. Те са от рода на тъй наречените лешоядни плъхове. Имат отворителни, зли, оголени муцуни и може да ти прилошее, като видиш дългите им голи опашки.

Изглежда, доста са изгладнели. Почти на всички ни са наяли хляба. Кроп го е завил плътно в платнището и го слага под главата си, но не може да заспи, защото плъховете бягат през лицето му и търсят хляба, Детеринг иска да ги надхитри: закрепя на потона тънка тел и на нея окачва вързоп с хляба си. Когато през нощта светва с фенерчето, вижда, че телта се люлее насам-натам, а тлъст плъх е яхнал хляба.

Най-после туряме край на тази история. Изрязваме внимателно наядените от гадините парчета хляб; за изхвърляне на всичкия хляб и дума не може да става, иначе утре няма да има какво да ядем. Изрязаните филии събираме на куп в средата на пода. Всеки изважда лопатата си и заляга, готов за бой. Детеринг, Кроп и Кат държат приготвени фенерчетата си.

След няколко минути чуваме първото скърцане и цвъркане. То се засилва, топуркат множество малки крачка. Фенерчетата светват и всички удряме един през друг върху черната купчина, която със съскане се разпръсва. Резултатът е добър. Изриваме избитите плъхове през окопа и пак залягаме в очакване.

Това ни се удава още няколко пъти. После, изглежда, животните усещат нещо или пък са подушили кръвта. Вече не се появяват. Въпреки това на другия ден останалите на пода парчета хляб са отнесени от тях.

В съседния участък те нападнали две големи котки и едно куче, умъртвили ги и ги изгризали.

На следващия ден ни раздават едамско сирене. Всеки получава почти по четвърт пита. Това донякъде е добре, защото едамското сирене е вкусно — но, от друга страна, е лошо, защото дебелият червен пити досега винаги са били за нас предвестник на тежки сражения. Подозренията ни се засилват и от това, че ни раздават и алкохол. Прием го, няма как, но не ни се услажда.

През деня стреляме по плъхове или се шляем нагоре-надолу. Припасите от патрони и ръчни гранати се увеличават. Щикове проверяваме сами. Работата е там, че някои са нарязани откъм тъпата страна като трион и ако ония отсреща пипнат някого с такъв щик, безмилостно му светяват маслото. В съседния участък нашите са намерили свои хора, на които с тези назъбени щикове били отрязани носовете и избодени очите. После им напълнили устата и носовете със стърготини и така ги задушили.

Някои от новобранците все още имат пушки с такива ножове; прибираме ги и им набавяме други.

Така или иначе, щикът вече е загубил доста от някогашното си значение. Понякога дори е на мода да се хвърляш в атака само с ръчни гранати и лопата. Изострената лопата е по-леко и по-универсално оръжие, можеш не само да мушкаш под брадата, но най-вече да удриш

с по-голяма сила; особено ако улучиш другия между плещите и шията, лесно го разсичаш до гърдите. При удар щикът често се заклещва и трябва яко да натиснеш другия с крак в корема, за да го измъкнеш, а в това време като нищо може и сам нещо да отнесеш. Освен това щикът понякога се чупи.

През нощта пускат газ. Очакваме атаката и лежим с поставени маски, готови да ги смъкнем, щом се появи първата сянка.

Развиделява се, без нищо да се е случило. Само онзи неспирен, късащ нервите грохот на колела отвъд: ешелони, ешелони, камиони, камиони — какво ли се съсредоточава там? Нашата артилерия бие непрекъснато, но грохотът не спира, не спира...

Лицата ни са уморени, погледите ни се разминават безцелно.

— Така беше при Сомата, а след това имаше седем дни и нощи барабанен огън — казва мрачно Кат.

Откакто сме тук, шегобийството му съвсем се е изпарило, а това е лош знак, защото Кат е стар фронтовак и има тънък нюх. Само Тяден се радва на големите дажди и на рома; казва дори, че така и ще дочакаме спокойно смяната и че нищо няма да се случи.

Като че ли ще излезе прав. Дните отминават един след друг. Нощем седя в трапчето на слухонаблюдателния пост. Над мен се издигат и спускат светлинни ракети с парашутчета. Съсредоточен съм и напрегнат, сърцето ми тупти. Окото ми е все в часовника със светещия циферблат; стрелката не мърда. Сънят натежава на клепачите ми, раздвижвам пръстите на краката в ботушите си, за да не заспя. Нищо не се случва, докато идват да ме сменят — само грохотът на колите отгатък. Лека-полека се успокояваме и непрекъснато играем скат или на комар. Може би ще имаме късмет.

През деня по небето висят наблюдателни балони. Говори се, че отсреща щели да вкарат и срещу нас танкове и противопехотни самолети в боя. Тези неща обаче ни вълнуват по-малко, отколкото онова, дето се говори за новите огнехвъргачки.

* * *

Събуждаме се посред нощ. Земята бучи. Над нас бие масиран огън. Свиваме се в ъглите на блиндажа. Могат да се различат снаряди

от всички калибри.

Всеки потърсва нещата си и час по час ги попипва, за да се увери отново, че са до него. Скривалището се тресе, нощта се е превърнала в непрекъснат вой и святкане. При мигновените проблясвания се споглеждаме и с бледи лица и стиснати устни клатим глави.

Всеки усеща с цялото си същество как тежките снаряди разбиват бруствера, как разорават насипа и разкъсват най-горните бетонни блокове. Долавяме по-глухия, по-яростния бумтеж, напомнящ удар с лапа на свиреп хищник, когато попадението е в окопа. На сутринта някои новобранци са вече позеленели и повръщат. Още са много неопитни.

В траншеите бавно се процежда гадна сива светлина и блясъците на взривовите стават по-бледи. Вече е утро. В артилерийския огън сега се примесват и експлодиращи мини. Това е най-безумното сътресение, което може да си представи човек. Където се стовари мина, става масова гробница.

Новата смяна излиза навън, наблюдателите се завръщат в блиндажа, залитайки, опръскани с кал, треперещи. Един се тръшва мълчаливо в ъгъла и започва да яде, друг, който е попълващ запасняк, хлипа; въздушното налягане на експлозиите го е изхвърлило на два пъти през бруствера, но се е отървал само с нервна криза.

Новобранците поглеждат към него. Това е много заразително, трябва да внимаваме, защото някои устни почват вече да треперят. Добре е, че идва ден; може би атаката ще започне още преди обяд.

Огънят не отслабва, преминава и зад нас. Докъдето стига поглед, бликат фонтани от пръст и желязо. Явно бият върху много широк пояс.

Атака няма, но обстрелът продължава. Ние все повече оглушаваме. Почти никой вече не говори. Пък и не можем да се разберем.

Окопът ни е почти заринат. На много места той едва достига половин метър височина; целият е осеян с дупки, кратери и грамади пръст. Току пред нашия блиндаж се пръсва снаряд. Веднага става тъмно. Затрупани сме и трябва да се отринем. След един час входът е отново открит, а ние сме по-спокойни, защото сме имали какво да работим.

Ротният командир припълзва при нас и съобщава, че два блиндажа са унищожени. Новобранците се успокояват, като го виждат.

Той казва, че довечера ще се опитат да ни докарат храна.

Това звучи утешително. Никой не е помислял за ядене освен Тяден. Все пак от външния свят ще дойде нещо при нас — щом като ще докарват храна, мислят си новобранците, положението не е чак толкова лошо. Не ги разубеждаваме, знаем, че храната е също толкова важна, колкото и боеприпасите, и вече само затова трябва да я доставят.

Но не успяват. Втора група прави опит, и тя се връща. Накрая тръгва и Кат, но дори и той се прибира с празни ръце. Никой не може да премине, и кучешка опашка не може да се провре през този огън.

Стягаме още повече поясоците и три пъти по-дълго преживяме всеки залък. Но въпреки това не стига, стомасите ни ужасно стържат. Аз си скътвам една коричка хляб; средата изяждам, а кората пъхам в торбата и от време на време гриза от нея.

* * *

Нощта е непоносима. Не можем да спим, гледаме втренчено пред себе си и дремем. Тяден съжالياва, че сме прахосали наядените парчета хляб за плъховете. Спокойно сме можели да ги приберем. Сега всеки би ял от тях. Чувствуваме и липса на вода, но не толкова.

Призори, още докато е тъмно, настава суматоха. През входа се втурват цял рояк бягащи плъхове и почват да се катерят по стените. Джобните фенерчета осветяват бъркотията. Всички крещат, ругаят, удрят. Този изблик на ярост и отчаяние е отдушникът за дълги часове. Лицата са разкривени, ръцете удрят, животните квичат, трудно ни е да спрем, малко остава да се нахвърлим един върху друг.

Възбудата ни е изтощила. Лежим и пак чакаме. Истинско чудо е, че нашият блиндаж още не е понесъл загуби. Това е една от малкото дълбоки траншеи, каквито още има тук.

Вътре се вмъква някакъв подофицер; носи със себе си един хляб. Трима души все пак са успели през нощта да се промъкнат и да донесат малко припаси. Разправяли, че огънят бие с неотслабваща сила чак до артилерийските позиции. Цяла загадка било откъде ония отсреща вземат толкова много оръдия.

Трябва да чакаме, да чакаме. Към обед става това, което вече предвиждах. Един от новобранците получава нервен припадък. Отдавна го наблюдавах как неспокойно трака със зъби и току свива и разтваря юмруци. Тези подплашени, изцъклени очи ни са добре познати. През последните часове той само привидно се беше умирал.

Сега се изправя, крадешком се промъква през помещението, спира се за миг и после се стрелва към изхода. Аз му преграждам пътя и питам:

— Къде отиваш?

— Ей сега ще се върна — казва той и се опитва да мине покрай мен.

— Потрай малко, огънят вече намалява.

Той се ослушва и за миг погледът му се избистря. Сетне пак добива мътния блясък като на побесняло куче; мълчи и се опитва да ме избута настрана.

— Минутка, друже — извиквам аз.

Кат ни чува и тъкмо когато новобранецът ме блъсва, той го хваща и двамата успяваме да го задържим.

Веднага започва да буйствува.

— Оставете ме, пуснете ме навън, искам да изляза оттук!

Не чува нищо и удря с ръце наоколо, устата му е влажна и бълва думи, полузадавени, несмислени думи. Това е припадък на блиндажен страх — има чувството, че се задушава тук, и има само един порив: да се измъкне навън. Ако го оставим, ще хукне без прикритие из полето. Не е първият.

Тъй като е много буен и очите му вече се преобръщат, няма друг изход, освен да му теглим един бой, за да се усмири. Бързо и безжалостно го набиваме и засега успяваме да го накараме да седне спокойно. Другите са пребледнели при тази сцена; дано са се постреснали. Горките хлапета, този барабанен огън не е по силите им; от новобранския разпределителен пункт са попаднали направо в тежко сражение, от което и на стар войник биха побелели косите.

След тази история задушният въздух в скривалището още повече дразни нервите ни. Седим като в собствения си гроб и само чакаме да бъдем затрупани.

Внезапно ни връхлита страшен рев и святкане, блиндажът пращи по всичките си шевове под удара на попадение, за щастие леко, тъй

като бетонните греди устояват. Разнася се страхотен метален трясък, стените се люлеят, пушки, каски, пръст, кал и прах хвърчат във въздуха. Нахлува тежък серен дим. Ако вместо в якия блиндаж се намирахме в някой от леките заслони, каквито ги правят напоследък, никой да не е оживял.

Но пораженията и тъй не са малки. Новобранецът отпреди започва пак да буйствува и други двама се присъединяват към него. Единият се отскубва и побягва навън. С останалите двама е трудно да се оправим. Спускам се подир избягалия и вече си мисля дали да не стрелям в краката му; в този миг нещо изфучава, хвърлям се на земята и когато се надигам отново, окопната стена е покрита с горещи осколки, късове човешко месо и дрипи от униформа. Пропълзвам назад.

Първият, изглежда, наистина е полудял. Щом го пуснем, почва да си блъска главата о стената като овен. През нощта трябва да се опитаме да го препратим назад. Засега го връзваме така, че при атака да можем лесно да го развържем.

Кат предлага да играем на карти — какво да се прави, може би ще ни стане по-леко. Но нищо не излиза, при всеки по-близък взрив се заслушваме, бъркаме в броенето и не отговаряме на цвета с цвят. Оставяме играта. Седим като в оглушително звънтящ котел, върху който се сипят удари от всички страни.

Още една нощ. Вече сме затъпели от напрежение. Убийствено напрежение, което като с нащърбен нож стърже по гръбначния мозък. Краката вече отказват, ръцете треперят, тялото е като тънка кожа върху мъчително потискана лудост, върху готов да избухне, не удържим, безкраен вой. Вече нямаме плът и мускули не смеем да се погледнем един друг от страх да не се отприщи нещо страшно, невъобразимо. Само прехапваме устни — ще мине, всичко ще мине — може би ще ни се размине.

* * *

Отведнъж близките взривове престават. Огънят продължава, но се пренася назад, нашият окоп е свободен. Грабваме ръчните гранати, хвърляме ги пред блиндажа и изскачаме навън. Барабаният огън е

престанал, затова пък зад нас бие масиран преграден огън. Това е атака.

Никой не би повярвал, че в тази разорана пустош може да има още хора; но ето че сега отворед от окопите изскачат стоманени каски и петдесет метра пред нас вече заема позиция една картечница, която веднага започва да лае.

Телените заграждения са разкъсани, но все още задържат донякъде противника. Виждаме атакуващите как идват насам. Нашата артилерия бие. Картечници тракат, пушки пукат. Онези отсреща си проправят път към нас. Хайе и Кроп започват с ръчните гранати. Мятат ги колкото могат по-начесто, ние им ги подаваме с изтеглени предпазители. Хайе хвърля на шестдесет метра, Кроп — на петдесет, това е вече изпитано и е много важно. Тичайки, онези отсреща не могат да направят много нещо, преди да са се приближили на тридесет метра от нас.

Различаваме изкривените лица, плоските каски — французи са. Те стигат до остатъците от телената мрежа и се вижда, че са понесли загуби. Картечницата до нас покосява цяла редица; после почва да засича и те идват по-близо.

Виждам как един се натъква на рогатка^[1] и обръща нагоре лице. Тялото се прегъва, ръцете остават да висят, като че ли иска да се моли. После цялото тяло отхвърква настрани и върху телта остават да висят само ръцете, откъснати до лактите.

В момента, в който тръгваме назад, изпод земята пред нас се надигат три глави. Под една от каските тъмна остра брадичка и две очи, вторачени в мен. Вдигам ръка с гранатата, но не мога да хвърля срещу тези странни очи — в един безумен миг цялото сражение се завърта бясно като цирк около мен заедно с тези две очи, единствени неподвижни, после главата отсреща се размърдва, виждам ръка, движение — и ръчната ми граната влита право там.

Бягаме назад, хвърляме рогатки в окопите и пускаме зад нас възпламенени ръчни гранати, които прикриват с огън отстъплението ни. Откъм втората позиция вече стрелят картечниците.

Превърнали сме се в опасни зверове. Не се бием, браним се срещу унищожението. Не хвърляме гранати срещу хора — какво знаем в този миг за тях? — там, по петите ни с ръце и каски иде смъртта, за пръв път от три дни я виждаме лице в лице, за пръв път от три дни

можем да се борим с нея, обзела ни е безумна ярост, вече не лежим безпомощни върху ешафода, можем да унищожаваме и да убиваме, за да се спасим — за да се спасим и да отмъстим.

Приклякаме зад всеки ъгъл, зад всеки кол на телената мрежа и хвърляме пред нозете на настъпващите цели снопове експлозиви, преди да побегнем отново. Трясъкът на ръчните гранати влива сила в ръцете ни, в краката ни, бягаме присвити като котки, залени от вълната, която ни носи, която ни прави жестоки, прави ни крайпътни бандити, дяволи дори, тази вълна, която умножава десетократно силите ни в страха, яростта и жаждата за живот, която търси и ни дава спасение. Ако баща ти тичаше с онези отсреща, не би се подвоумил да запратиш граната в гърдите му!

Напускаме предните окопи. Окопи ли са още това? Те са разорани, унищожени — отделни отсеци от ровове, ями, свързани с ходници, кратерни гнезда, нищо повече. Но загубите на противника се увеличават. Не са очаквали такава съпротива.

Става пладне. Слънцето припича, потта люти в очите, обърсваме я с ръка, понякога има и кръв. Пред нас се изпречва първият що-годе запазен окоп. Той е заета подготвен за противоудар и ни приема. Нашата артилерия започва мощно да бие и прегражда пътя на атакуващите.

Редиците зад нас се спират. Не могат повече да напредват. Атаката е раздробена от нашата артилерия. Притаяваме дъх. Огънят се пренася сто метра напред и ние пак се спускаме обратно. Пред мен на един ефрейтор му откъсват главата. Той тича още няколко крачки, кръвта блика като водоскок от шията.

Не се стига до истински ръкопашен бой, ония отстъпват. Озоваваме се пак до останките от нашите окопи.

О, това връщане назад! Тъкмо си стигнал до укрепените резервни позиции, искаш да пролазиш в тях, да изчезнеш — и трябва пак да се обърнеш назад, и пак да се втурнеш в ужаса. Ако в този миг не бяхме автомати, щяхме да останем да лежим изтощени, безволеви. Но щурмът ни увлича наново напред, безволеви, и все пак безумно диви и побеснели, искаме да убиваме, защото ония там сега са наши смъртни врагове, техните пушки и гранати са насочени срещу нас — не ги ли унищожим ние, те ще унищожат нас!

Кафявата земя, разкъсаната, разораната кафява земя блести под слънчевите лъчи — тя е фонът на този тъп, несекващ автоматизъм, нашето пръхтене са скърцащите му пружини, устните ни са сухи, главите са по-замътени, отколкото след пианска нощ — тъй залитахме напред и в нашите разнищени, нарешетени души с мъчителна острота се впива образът на кафявата земя с яркото слънце и с гърчещите се и мъртви войници, които лежат наоколо, сякаш тъй трябва да бъде, и протягат ръце към краката ни и викат, когато ние ги прескачаме, устремени напред.

Загубили сме всякакво чувство един към друг, едва се познаваме, когато подгоненият поглед срещне образа на другия. Ние сме безчувствени мъртъвци, които по силата на някакъв трик, на опасна магия все още могат да тичат и да убиват.

Един млад французин изостава, настигаме го, той вдига ръце, в едната още държи револвер — не се знае дали иска да стреля, или да се предаде, — един удар на лопата разсича лицето му. Друг един вижда това и се опитва да избяга; в гърба му със съсък се забива нож. Той подскача и с разперени ръце, с широко зинала крещяща уста се олюлява и пада, а в гърба му се клати забитият щик. Трети захвърля пушката, свива се на земята, закрил очите си с ръце. Той остава назад с неколцина други пленници, за да пренасят ранени.

Изведнъж, увлечени от преследването, се озоваваме пред противниковите позиции.

Тъй близо сме подир отстъпващите, че успяваме почти едновременно с тях да стигнем там. Затова имаме и малко загуби. Лайва картечница, но я ликвидираме с една ръчна граната. Все пак тия няколко секунди са достатъчни, за да бъдат улучени в корема петима от нашите. Кат размазва с приклада лицето на един от останалите невредими картечари. Другите набождаме на щиковете, преди да са извадили ръчните си гранати. Сетне жадно изсмукваме водата от охладителя на картечницата.

Навред щракат ножици за бодлива тел, трополят дъски върху засеките, нахълтваме през тесните ровове в окопите. Хайе забива лопатата си в шията на едни грамаден французин и хвърля първата граната; залягаме за няколко секунди зад един бруствер и правата отсечка на окопа пред нас е вече празна. Косо през ъгъла изсвистява следващата граната и ни открива свободен път, тичешком мятаме в

блиндажите край нас заряди, земята се разтърсва, треци, дими, чуват се стенания, препъваме се о хлъзгави късове месо, аз падам в един разпорен корем, върху който се мъдри ново, чистичко офицерско кепе.

Боят спира. Връзката с противника е прекъсната. Понеже не можем да се задържим дълго тук, трябва да се изтеглим назад под прикритието на нашата артилерия. Едва разбрали това, нахлуваме светкавично в близките блиндажи, за да задигнем, преди да побегнем, каквито намерим консерви, най-вече кутии с говеждо месо и масло.

Завръщаме се благополучно. Засега онези отсреща не предприемат нова атака. Лежим задъхани повече от час, пухтим и си почиваме, преди някой да може да проговори. Така сме изстискани, че въпреки силния глад не помисляме за консервите. Едва след време заприличваме що-годе на хора.

Говеждите консерви отгатък са прочути по целия фронт. Понякога дори те са главната причина за изненадващи нападения от наша страна, защото продоволствието ни изобщо е лошо; постоянно гладуваме.

Задигнали сме всичко пет кутии. Добре се грижат онези за хората си, това е истински разкош за нас, гладуващите, дето нагъваме мармалад от моркови. Месо там имат в изобилие, само да посягаш и да вземаш. Освен това Хайе е докопал една тънка франзела и я е мушнал под ремъка си като лопата. На единия и край има малко кръв, но нищо от това — може да се изреже.

Щастие е, че сега можем добре да се нахраним; силите тепърва ще ни трябват. Да се наядеш до насита е също тъй ценно, както и доброто скривалище; затова и така ламтим за храна — тя може да ни спаси живота.

Тяден е плячкосал и две манерки с коняк. Сега обикалят от уста на уста.

* * *

Настъпва благословена вечер. Нощта иде, от кратерите, изровени от снарядите, се издигат мъгли. Сякаш ямите са изпълнени с призрачни тайни. Белите изпарения пълпят плахо, преди да изпълзят навън. После се проточват дълги ивици от яма до яма.

Хладно е. Аз съм на пост и се вирам в тъмнината. Отпаднал съм духом, както винаги след атака, и затова ми е тежко да бъда сам с мислите си. Всъщност не са истински мисли, а спомени, които сега ме спохождат в моята слабост и ме настройват тъй странно.

Светлинните ракети с парашутчета се издигат и виждам пред себе си картина — лятна вечер, стоя под колонадата на катедралата и гледам високите розови храсти, нацъфтели в църковната градинка, където погребват конниците. Наоколо стърчат каменните изображения на спирките по кръстния път. Няма никого; дълбока тишина обгръща този цъфтящ четириъгълник, слънцето е напекло големите сиви камъни, слагам ръка върху тях и усещам топлината. Над десния ъгъл на плочестия покрив в бледата, мека синева на вечерта се извисява зелената камбанария. Между озарените колонки на околоръстните галерии се спотайва хладен мрак, какъвто има само в църквите, аз стоя там и си мисля, че на двадесет години ще позная смущаващия трепет, който иде от жените.

Картината е смайващо близка, тя ме вълнува, преди да се разсее в сиянието на следващата ракета.

Хващам пушката си и я намествам по-удобно. Цевта е влажна, стискам я здраво в ръка и изтривам влагата с пръсти.

Сред ливадите зад нашия град край една рекичка се издигаше редица стари тополи. Виждаха се отдалеч и въпреки че растяха само от едната страна, наричаха ги тополовата алея. Още като деца имаме особена слабост към тях, те ни привличаха с необяснима сила, по цели дни прекарвахме там и слушахме тихото им шумолене. Седяхме под тях на брега на потока, потопили нозе в светлите, бързи струи. Чистият лъх на водата и песента на вятъра в тополите бяха завладели фантазията ни. Обичахме ги много и картината на тези дни още кара сърцето ми да тупти, преди тя да се разсее.

Странно е, че всички спомени, които ни навестяват, имат две особености. Те са винаги обгърнати в тишина, това е най-силното при тях, и дори когато в действителност тишината не е била тъй голяма, пак ги възприемаме така. Те са като безмълвни видения, които ми говорят с погледи и жестове, без думи и без глас — и това тяхно мълчание ме разтърсва тъй дълбоко, че трябва да попипам ръкава и пушката си, за да не се оставя на тази отмала, на това мамещо упоение,

в което тялото иска да се разтвори и кротко да се слее с тихите сили отвъд нещата.

А те са тъй тихи, защото всичко е тъй неразбираемо за нас. На фронта няма тишина и неговата власт се простира толкова надалеч, че никога не можем да се изтръгнем от нея. И в изтеглените назад пунктове, и в тилните квартири бученето и глухото боботене на огъня не излиза от ушите ни. Никога не сме толкова далеч, че вече да не го чуваме. Но тия дни беше непоносимо.

И тъкмо тишината е причина, задето образите от миналото будят не толкова желания, колкото тъга — една огромна, безпределна печал. Били са — и няма да бъдат никога вече. Отминали са, вече са един друм свят, който безвъзвратно си е отишъл за нас. В казармените дворове те будеха метежен, необуздан копнеж, тогава бяха още свързани с нас, ние им принадлежахме и те ни принадлежаха, макар и да бяхме разделени. Те изплуваха при войнишките песни, когато между утринната зора и тъмните силуети на гората отивахме на учение в полето, бяха като жарък спомен, който живееше в нас и се излъчваше от нас.

Но тук в окопите ние загубихме този спомен. Той не се надига вече в нас — ние сме мъртви, а той стои далеч на хоризонта, той е видение, загадъчно отражение, което ни преследва, от което се плашим и което обичаме без надежда. Той е силен, силен е и копнежът ни — но той е недостижим и ние знаем това. Споменът е също така напразен, както надеждата да станеш генерал.

Пък и дори да ни го върнеха този пейзаж на нашата младост, едва ли ще знаем какво да правим с него. Не могат да се съживят нежните и потайни сили, които се вливаха от него в нас. Ще бъдем сред него и ще бродим из него, ще си спомняме и ще го обичаме, и ще се вълнуваме от неговия образ. Но ще бъде същото, като че ли стоим замислени над фотографията на загинал другар; това наистина са неговите черти, неговото лице, и дните, прекарани заедно, получават измамен живот в нашата памет — но това не е самият той.

Вече няма да бъдем тъй свързани с него, както в миналото. Защото ни е привличало не съзнанието за неговата красота и настроение, а онова чувство на общение и братство с нещата и събитията в нашето битие, което ни отделяше от другите и правеше за нас донейде непонятен света на нашите родители — защото ние бяхме

някак винаги нежно отдадени нему и най-дребното нещо ни извеждаше винаги на пътя към безкрая. Може би това беше привилегия на нашата младост: още не знаехме граници и не допускахме никакъв край; живеехме с копнежа на кръвта и той ни сливаше с потока на нашите дни.

Днес бихме бродили из пейзажа на нашата младост като пътници. Ние сме обгорени от фактите, преценяваме различията като търговци и потребностите като касapi. Не сме безгрижни вече — а страхотно безразлични. Ще бъдем там — но ще има ли живот у нас?

Изоставени сме като деца, а имаме опыта на старци, станали сме сурови, тъжни и повърхностни — струва ми се, че сме загубени.

* * *

Ръцете ми изстиват, по кожата ми лазят тръпки — нощта е топла. Само мъглата е хладна, зловеща мъгла, която обгръща мъртвите пред нас и изсмуква от тях последния спотаил се живот. Утре ще бъдат бледи и зелени, а кръвта им — съсирена и черна.

Светлинните ракети продължават да се издигат и да хвърлят безпощадната си светлина върху вкаменения пейзаж, осеян с кратери и облян от ледена светлина като луна. Кръвта под кожата ми впръсква страх и трепет в мислите ми. Те линеят и треперят, искат топлина и живот. Не могат да издържат без утеха и измама, заплитат се пред голия образ на отчаянието.

Чувам тракане на котелки и тутакси ме обзема неудържимо желание за топло ядене; то ще ме успокои. С мъка се насилвам да чакам, докато дойде смяната.

После слизам в блиндажа и намирам канче с булгур. Сготвен е с много мазнина и е вкусен; сърбам го бавно. Но седя мълчалив, въпреки че другите са се поободрили, защото огънят е затихнал.

Дните текат и всеки час е за нас нещо непонятно и съвсем естествено. Атаките се редуват с контраатаки по осеяното с ями поле между окопите бавно се трупат мъртвите. Обикновено успяваме да приберем ранените, които не лежат много надалеч. Някои обаче трябва да лежат дълго и ги чуваме как умират.

Едного търсим напразно цели два дни. Сигурно лежи по корем и не може да се обърне. Иначе не може да се обясни защо не го намираме; само когато някой вика с уста, залепена о земята, е трудно да се налучка посоката.

Трябва да е зле ударен — едно от ония лоши наранявания, които не са толкова тежки, че да омаломощят бързо тялото и да издъхнеш в полусвяст, нито толкова леки, че да можеш да търпиш болките с надежда за оздравяване. Кат смята, че му е разбит тазът и че е улучен в гръбнака. Гърдите му не били засегнати, защото иначе не би имал сили да вика. При друг вид нараняване щяхме да го видим, че се движи.

Гласът постепенно пресипва. Звучи така неопределено, че би могъл да идва отвсякъде. През първата нощ наши хора излизат на три пъти да го търсят. Но щом решат, че са открили посоката и запълзят натам, следващия път, когато се послушат, гласът се чува съвсем от друго място.

Чак до разсъмване търсим напразно. През деня обглеждаме терена с бинокли; нищо не можем да открием. На втория ден гласът става по-тих; личи, че устите и гърлото са пресъхнали.

Нашият ротен обещава извънреден отпуск с три дни, прибавка на оня, който го намери. Много е съблазнително, макар че и без това бихме сторили всичко, което е възможно — защото виковете са страшни. Дори Кат и Кроп излизат следобед още веднъж. На Алберт един изстрел отнася долната част на ухото. Напразно — и те се връщат без ранения.

При това се чува съвсем ясно какво вика той. Отначало крещеше само за помощ — през втората нощ трябва да е бил трескав, говори за жена си и децата си, често чуваме името Елизе. Днес само плаче. Вечерта гласът замира до слабо скимтене. Но през цялата нощ тихо стене. Чуваме го тъй отчетливо, защото вятърът духа към окопите ни. На сутринта, когато вече мислим, че отдавна е намерил покой, до ушите ни отново достига задавено хъркане.

Дните са горещи, а мъртвите лежат непогребани. Не можем да приберем всички, не знаем къде да ги денем. Ще ги погребат снарядите. На някои коремите се издуват като балони. Те съскат, оригват се и се движат. Газът къркори в тях.

Небето е синьо и безоблачно. Когато вятърът повее към нас, носи мирис на кръв, тежка и отвратително сладникава смрад от ямите,

сякаш смесица от хлороформ и разложение, от която ни прилошава и ни се повръща.

* * *

Нощите стават спокойни. Войниците тръгват на лов за направляващите медни гривни на снарядите и за копринените парашутчета от френските светлинни ракети. Защо толкова се търсят медните гривни, всъщност никой не знае. Колекционерите просто твърдят, че били ценни. Има хора, които помъкват толкова много със себе си, че крачат прегърбени под тежестта им, когато се изтеглят назад.

Хайе посочва поне една причина: иска да ги изпрати на годеницата си вместо ластици за чорапи. По този случай фризийците, разбира се, избухват в неудържим смях, удрят се по коленете — това се казва майтап, дявол да го вземе, тоя Хайе все ще изтърси някоя такава. Особено Тяден не може да дойде на себе си — държи в ръка най-голямата гривна и току я нахлузва на крака си, за да покаже колко много място ще остава свободно.

— Ама че крак трябва да има тая бе, Хайе, страшен крак — и мислите му се покатерват малко по-нагоре, — а пък какъв задник, като на слон!

Той е неизчерпаем на тази тема.

— С тая бих си поиграл на тупаница, пусто да остане...

Хайе сияе, задето годеницата му има такъв успех, и заявява самодоволно и кратко:

— Напета мома е!

Копринените парашутчета имат по-практично приложение. От три или четири става блуза, според гръдната обиколка. Кроп и аз ги употребяваме като носни кърпи. Другите ги пращат в къщи. Ако жените можеха да видят с какъв риск се събират често тия тънки парцали, здравата биха се уплашили.

Кат изненадва Тяден, че се опитва най-спокойно да изчука гривните от един неизбухнал снаряд. В ръцете на всеки друг снарядът би експлодирал — но Тяден както винаги има щастие.

Цял предобед две пеперудки си играят пред нашил окоп. Това са лимонки, по жълтите им крилца има червени точки. Отде са попаднали тук; надлъж и на шир няма нито едно растение, нито едно цвете. Почиват си върху зъбите на един череп. Безгрижни като тях са и птиците, които отдавна са свикнали с войната. Всяка сутрин между бойните линии във въздуха се издигат чучулиги. Преди една година дори ги наблюдавахме как мътят и после учеха малките си да летят.

В окопите вече няма плъхове. Сега са там напред — знаем защо. Угояват се; зърнем ли някой, веднага го гръмваме. Нощем пак се чува грохотът на колелата отсреща. През деня огънят е нормален, тъй че можем да пооправим окопите. Имаме си и развлечения, летците се грижат за това. Всеки ден многобройни въздушни боеве събират публика.

Срещу бойните самолети нямаме нищо против, но разузнавателните мразим като чумата; те докарват артилерийския огън над нас. Появят ли се, няколко минути след това започват да се сипят снаряди и шрапнели. За един ден загубваме единадесет души заради тях, между които и петима санитарии. Двама са така размазани, щото Тяден казва, че можело да се остържат с лъжица от стената на окопа и да се погребат в котелка. На друг един е откъсната долната половина на тялото с краката. Той се е опрял мъртъв на гърди в окопа, лицето му е лимоненожълто, сред брадата му още тлее цигара. Тлее, докато угасне със съсък на устните.

Временно полагаме мъртвите в една голяма яма от снаряд. Досега има три реда трупове един връз друг.

* * *

Внезапно започва отново барабанен огън. И ние пак седим напрегнато сковани в бездейно очакване.

Атака, контраатака, удар, контраудар — думи, само думи, но какво се крие зад тях! Загубваме много хора, особено новобранци. В нашия участък докарват подкрепления. Това е един от новите полкове, почти само млади хора от последните, току-що произведени набори. Не са минали никакво обучение, само теоретически са ги поупражнили, преди да ги пратят на фронта. Какво е ръчна граната

знаят, но, кажи-речи, нямат представа какво значи прикритие, най-вече нямат усет за тия неща. Една издатина на терена трябва да е поне половин метър висока, за да я забележат.

Въпреки че имаме въпиеша нужда от подкрепления, новобранците ни създават повече работа, отколкото да имаме полза от тях. В този район на тежки сражения те са безпомощни и гинат като мухи. Днешната позиционна война изисква познания и опит, трябва да имаш усет за терена, трябва да имаш ухо за снарядите, за техния шум и действие, трябва да можеш да предвидиш къде ще ударят, как се пръскат и как да се пазиш.

От всичко това младите войници, разбира се, почти нямат понятие. Унищожават ги, защото едва могат да различат шрапнел от снаряд. Огънят ги покосява, защото страхливо се вслушват в рева на безопасните големи снаряди, които падат далече назад, а не чуват тихото, съскащо свирене на плоско пръскащите се малки зверчета. Скупчват се като овце, вместо да се разпръсват във всички посоки, и дори ранените биват избивани като зайци от летците.

Бледите като ряпа лица, окаяно вкопчените пръсти, покъртителната храброст на тия бедни хлапета, които въпреки всичко вървят напред и атакуват — на тия добри, бедни хлапета, които са тъй наплашени, че не смеят да извикат високо, а с разкъсани гърди, кореми, ръце и крака тихичко хленчат за майките си и веднага млъкват, щом някой ги погледне!

Техните мъртви, едва наболи с мърх, изострени лица имат страшната безизразност на умрели деца.

Нещо задавя гърлото ти, като ги гледаш как скачат, тичат и падат. Искат ти се да ги напердашиш, задето са тъй глупави, да ги вземеш на ръце и да ги изнесеш оттук, където няма какво да търсят. Носят сивите си куртки и панталони, и ботуши, но на повечето униформите са много широки и висят халтаво, раменцата са твърде тесни, телата — твърде дребни; за тази детска мярка няма ушити униформи.

На един стар войник се падат от пет до десет новобранци.

Една неочаквана газова атака пораждава мнозина от тях. Те дори не са и помисляли какво ги чака. Намираме цял блиндаж с посинели глави и черни устни. В една яма са снели прекалено рано маските си. Не знаели, че газът се задържа най-дълго на дъното; като видели другите горе без маски, свалили и те своите погълнали достатъчно, за

да си изгорят дробовете. Състоянието им е безнадеждно, гърчат се и бълват кръв и късове месо, докато умрат от задушаване.

* * *

В един отсек от окопа виждам внезапно Химелщос пред себе си. Скриваме се в един и същ блиндаж. Всички лежим със затаен дъх един до друг и чакаме началото на атаката.

Въпреки че съм много възбуден, като се спускам навън, една мисъл прорязва съзнанието ми: не виждам вече Химелщос. Бързо скачам обратно в блиндажа го намирам свит в ъгъла с леко одраскване, преструва се на ранен. Лицето му е като на бито куче. Има припадък от страх — нали и той е нов тук. Но аз побеснявам при мисълта, че младите са навън, а той — тук.

— Вън! — изсъсквам аз.

Той не се помръдва, устните и мустаците му треперят.

— Вън! — повтарям.

Той свива крака, прилепва се о стената и се зъби като куче.

Хващам го за ръката и се мъча да го изправа крака. Той изквичавя. Тогава нервите ми не издържат. Стисвам го за гушата, разтърсвам го като чувал, та главата му се мята насам-натам, и изкрещявам в лицето му:

— Излизай навън, гадино мръсна, куче краставо, душевадец, искаш да кръшкаш, а?

Той изцъкля поглед, аз блъскам главата му о стената.

— Говедо — ръгам го в ребрата, — свиня! — и го изтиквам навън с главата напред.

Край нас тъкмо минава нова вълна от нашите. С тях е и един лейтенант. Той ни вижда и вика:

— Напред, напред! Присъединявай се, присъединявай се!

И това, което не може да стори боят, сториха го тези думи. Химелщос чува началника, озърта се, като че разбуден от сън, и се втурва заедно с другите.

Тръгвам подир него и го гледам как скача. Това е пак стегнатият Химелщос от казармения двор, дори е изпреварил лейтенанта и е далеч напред.

Барабанен огън, преграден огън, прикриващ огън, мини, газ, танкове, картечници, ръчни гранати — думи, думи, но в тях крещи целият ужас на света.

Лицата ни са хванали кора, мислите ни са опустошени, смазани сме от умора — почне ли се атака, трябва да бием някои с юмруци, за да се разбудят и да тръгнат, — очите са възпалени, ръцете — изподрани, коленете кървят, лактите са подбити.

Седмици ли минават — месеци ли — години? Само дни. Виждаме как край нас времето чезне в пепелявите лица на умиращите, сърбаме храна, тичаме, хвърляме гранати, стреляме, убиваме, лежим наоколо, слаби сме и затъпели, и ни крепи само това, че има още по-слаби, по-затъпели, по-безпомощни от нас, които с широко отворени очи ни гледат като богове — богове, способни понякога да се изплъзнат от смъртта.

През кратките часове на отдих ги наставляваме.

— Ето, виждаш ли онова гърне, дето се клати във въздуха. Това е мина — идва насам! Лежи и не мърдай, ще мине отгоре. Но ако се движи ей така, бягай! Човек може да ѝ избяга!

Изостряме слуха им за коварното бръмчене на малките гадини, което едва се долавя — те трябва да ги разпознават сред всеобщия трясък като жужене на муха; обясняваме им, че са по-опасни от големите, които се чуват още отдалеч. Показваме им как да се крият от самолети, как да се правят на мъртви, когато ги връхлети атака, как се възпламеняват ръчни гранати, та да експлодират половин секунда преди падането; поучаваме ги да залягат светкавично в ями пред ръчните гранати с ударно запалване, показваме им как с връзка гранати може да се очисти цял окоп, обясняваме им разликата във времето на възпламеняване между ръчните гранати на противника и нашите, приучаваме ги да разпознават звука на газовите снаряди и им показваме всички трикове, които могат да ги спасят от смъртта.

Те слушат и изпълняват — но почне ли отново боят, във възбудата си повечето пак правят тъкмо обратното.

Отнасят Хайе Вестхус с разкъсан гръб; при всяко вдишване белият му дроб пулсира през раната. Успявам да му стисна ръка.

— Свърши се тя, Паул! — простенва той и от болка захапва ръката си.

Виждаме живи хора без черепа, виждаме как тичат войници, на които са откъснати и двете ходила — тътрузят се по разръфаните кочани до най-близката яма; един ефрейтор пълзи почти цял километър на ръце и влачи раздробените си колена; друг отива към превързочния пункт и с ръце държи бликналите навън черва; виждаме хора без уста, без долна челюст, без лице; намираме едного, който е стиснал със зъби артерията на ръката си, за да не му изтече кръвта, слънцето изгрява, идва нощта, снарядите свирят, край на живота.

И все пак удържахме късчета разорана земя, където лежим, срещу надмощието на противника; отстъпени са само няколкостотин метра. Ала на всеки метър се пада по един убит.

* * *

Сменяват ни. Колелата се търкалят под нас, стоим безчувствени и щом чуем вика „Внимание — жица!“ подгъваме колена. Беше лято, когато минахме оттук дърветата бяха още зелени, сега изглеждат вече есенни, нощта е сива и влажна. Колите спират, ние се смъкваме долу, безредна, пъстра купчина, остатък от много, много имена. Встрани, в тъмното, стоят хора и викат номерата на полкове, на роти. И при всяко извикване се отделя купчинка, жалка, нищожна купчина мръсни, бледи войници — страшно малка купчинка и страшно малък остатък.

Ето, някой извиква номера на нашата рота. Това е, чуваме го, ротният командир, значи, отървал е кожата, ръката му е в превръзка. Отиваме при него и аз виждам Кат и Алберт, нареждаме се заедно, опираме се един на друг и се гледаме.

Още веднъж и още веднъж чуваме номера на нашата рота. Може още дълго да си вика, няма вече кой да го чуе от лазаретите и от снарядните ями.

Още веднъж:

— Втора рота, насам!

И после по-тихо:

— Няма ли друг от втора рота?

Млъква и гласът му е пресипнал, когато пак запитва:

— Това ли са всички?

После заповядва:

— Преброй се!

Утрото сивее, беше още лято, когато заминахме за фронта и бяхме сто и петдесет души. Сега зъзнем, есен е, листата шумолят, гласовете пърхат уморено:

— Първи... втори... трети... четвърти — и при тридесет и втория замлъкват. И настана дълго мълчание, докато най-после гласът запитва:

— Още някой? — и чака, сетне казва тихо:

— На групи... — секва и едва смогва да завърши:

— Втора рота... — С... — С усилие: — Втора рога... напред, свободно ходом марш!

Една редица, една къса редица тръгва в утрото.

Тридесет и двама души.

[1] Рогатка или испански ездач — подвижно телено препятствие.
— Б.пр. ↑

VII

Този път ни изтеглят по-назад от обикновено, в един разпределителен пункт за новобранци, за да бъдем сформирвани наново. За попълване на нашата рота са нужни повече от сто души.

Засега се шляем нагоре-надолу, когато сме свободни от наряд. След два дни при нас идва Химелщос. Откакто беше в окопите, бабайтлъкът му се е изпарил. Той предлага да се помирим. Аз съм съгласен, защото с очите си видях как отнесе от бойното поле Хайе Вестхус, комуто бе разкъсан гърбът. Пък и освен това приказва разумно, затова нямаме нищо против да ни покани в лавката. Само Тяден е недоверчив и сдържан.

Но и той бива спечелен, когато Химелщос ни съобщава, че щял да замести готвача, който отивал в отпуск. Като доказателство веднага изважда килограм захар за нас и четвърт масло специално за Тяден. Дори урежда следващите три дни да бъдем командирвани в готварницата за белене на картофи и ряпа. Яденето, което ни поднася там, е безупречна офицерска разкладка.

Така в момента имаме отново двете неща, които правят войника щастлив: добро ядене и спокойствие. Малко е, като се размисли човек. Само допреди две-три години бихме се презирали за това. Сега сме почти доволни. Всичко е до навик — дори окопите.

Този навик е причината, дето наглед забравяме тъй бързо. До онзи ден бяхме още под огъня, днес правим глупости и скитаме наоколо, утре пак отиваме в окопите. Всъщност ние не забравяме нищо. Докато сме тук, на фронта, дните, преживени на бойната линия, потъват у нас като камъни, защото са премного тежки, за да можем веднага да мислим за тях. Ако правехме това, то би ни убило. Вече съм го забелязал: ужасът е поносим, докато се свиваш и не го гледаш в очите — почнеш ли да размишляваш върху него, убива.

Както ставаме зверове, щом отидем на предната линия, защото това е едничкото, което може да ни спаси, така също се превръщаме в повърхностни смешници и сънливци, когато сме в почивка. Иначе не

можем, принудени сме да бъдем такива. Ние искаме да живеем на всяка цена; затова не бива да се обременяваме с чувства, които може да са ефектни в мирно време, но тук са съвсем неуместни. Кемерих е мъртъв, Хайе Вестхус умира, тялото на Ханс Крамер е тъй разкъсано от пряко попадение, че в деня на второто пришествие ще видят голяма мъка да го сглобят, Мартенс е без крака. Майер е мъртъв, Маркс е мъртъв, Байер е мъртъв, Хемерлинг е мъртъв, сто и двадесет души лежат убити някъде, това е страшно, но какво ни засяга то — ние сме живи. Виж, ако можехме да ги спасим, тогава е друга работа, тогава бихме се хвърлили в огъня, па ако ще и сами да загинем — защото дяволски се заинатяваме, когато искаме! Не знаем много що страх — но ужасът от смъртта е друго нещо, той е чисто физически.

Ала нашите другари са мъртви, ние не можем да им помогнем, те вече са намерили покой — кой знае какво ни чака нас; затова ще лежим, ще спим, ще плюскаме колкото ни побират стомасите, ще пием и ще пушим, за да запълваме часовете. Животът е кратък.

* * *

Ужасът от фронта избледнява, щом му обърнем гръб, ние го сподавяме с вулгарни и люти шеги; умре ли някой, казваме, че си е запушил вече гъза, и така приказваме за всичко. Това ни спасява от полудяване; докато гледаме така на нещата, можем да се съпротивляваме.

Но ние не забравяме! Това, което пишат по вестниците за златния хумор на войниците, които си устройвали танцови забави, едва измъкнали се от барабанныя огън, е величайша глупост. Правим го не защото имаме хумор, а се залавяме за хумора, защото иначе сме свършени. Старата талига и без това няма да кара още дълго, от месец на месец хуморът се вгорчава все повече.

И знаем едно: всичко онова, което сега, докато сме на война, потъва като камък в нас, ще се пробуди отново след войната и тогава тепърва ще започне борбата на живот и смърт.

Дните, седмиците, годините, прекарани тук, ще се върнат още веднъж и тогава нашите убити другари ще се вдигнат и ще замаршируват с нас, главите ни ще са бистри, ще имаме цел, ще

маршируваме рамо до рамо с убитите другари, оставили зад себе си фронтовите години — но срещу кого?

* * *

Тук, по тия места, имаше преди известно време фронтови театър. Върху един стобор още висят пъстри афиши за представленията. Кроп и аз стоим зяпнали пред тях. Трудно ни е да проумеем, че все още може да има такива неща по света. Изобразено е момиче със светла лятна рокля и червен лачен колан около кръста. С една ръка се е подпряло на перила, с другата държи сламена шапка. Носи бели чорапи и бели обувки, кокетни обувки с катарамии и високи токове. Зад него сияе синьото море с няколко бели вълни; встрани се очертава светъл залив. Момичето е наистина чудесно, е тънко носле, червени устни и дълги крака, невъобразимо чисто и спретнато, сигурно се къпе по два пъти на ден и никога няма кал под ноктите. Най-много някоя песъчинка от плажа.

До него стои мъж с бял панталон, синьо сако, моряшка фуражка, но той ни интересува къде-къде малко.

Момичето върху стобора е за нас истинско чудо. Съвсем бяхме забравили, че още съществуват такива неща, пък и сега едва вярваме на очите си. Във всеки случай от години не сме виждали такова нещо — дори нещо, което отдалеч да напомня тази жизнерадост, красота и щастие. Това е мирът, такъв ще да е той, долавяме възбудени ние.

— Погледни само какви леки обувки, с тях не можем да марширува и километър — казвам аз и веднага се засрамвам, защото е глупаво да се мисли за маршируване пред такава картина.

— Колко години й даваш? — пита Кроп.

Преценявам:

— Най-много двадесет и две, Алберт.

— Че тогава ще е по-голяма от нас. Няма повече от седемнадесет, ти казвам.

Тръпки ни полазват по кожата.

— Алберт, бива си я, нали?

Той кима.

— В къщи и аз имам бял панталон.

— Бял панталон, може — казвам, — ама такова момиче...

Поглеждаме се един друг. Няма какво много да се види — и на двамата същата избеляла, кърпена, мръсна униформа. Безнадеждна работа е да се сравняваме.

Затова изстъргваме младия мъж с белия панталон от стобора внимателно, за да не повредим момичето. Това все пак е нещо. Тогава Кроп предлага:

— Защо да не идем да се обезвъшим.

Аз не съм много склонен, защото дрехите ще пострадат, а след два часа пак ще имаме въшки. Но след като отново се вглеждаме съсредоточено в картината, давам съгласието си. Отивам дори по-далеч.

— Не можем ли да напипаме отнякъде и по една чиста риза...

Алберт си има свои съображения:

— По-добре партенки.

— Може и партенки. Да идем да потъргуваме.

Но ето че към нас се приближават Лер и Тяден; виждат афиша и приказките тутакси стават доста мръснички. В нашия клас Лер беше първият, който имаше връзка с момиче и ни разказваше пикантни подробности. Той се възхищава посвоему от картината, а Тяден гръмко му приглася.

Не че ни е противно. Който не говори мръсотии, не е войник, само че в момента не ни е до това, кривваме встрани и се отправяме към дезинфекционната станция с чувството, че отиваме в някой изискан магазин за мъжка мода.

* * *

Къщите, в които сме разквартирувани, са разположени до един канал. Оттатък канала има блата, обградени с тополови гори — оттатък канала има и жени.

Къщите откъм нашата страна са опразнени. Отвъд обаче се виждат сегиз-тогиз хора.

Вечер ходим да плуваме. Ето че покрай брега се задават три жени. Вървят бавно и не отвърщат погледи, макар че сме без бански гащета.

Лер им подвиква нещо. Те се смеят и се спират да ни гледат. Подхвърляме им на развален френски фрази, които ни идват наум, едно през друго, бързо, само да не си отидат. Не са кой знае какви изискани приказки, но отде да научим други.

Едната от жените е слаба и мургава. Когато се смее, зъбите ѝ блестят. Има бързи движения, полата ѝ се върти около краката. Въпреки че водата е студена, ние сме в чудесно настроение и се мъчим всячески да ги заинтригуваме, та да останат по-дълго. Опитваме някоя и друга шега, те ни отговарят, но не ги разбираме; само се смеем и им махаме. Тяден е по-съобразителен. Изтичва до къщата, донася един войнишки хляб и го държи високо в ръката си.

Това има голям успех. Те кимат и ни махат да отидем при тях. Но това не е разрешено. Забранено ни е да излизаме на отсрещния бряг. Навсякъде по мостовете има постове. Без открит лист и пиле не може да прехвъркне. Затова се опитваме да им обясним, доколкото можем на френски, да дойдат те при нас; но те клатят глава и сочат към мостовете. И тях не ги пускат на нашия бряг.

Обръщат се и бавно тръгват, нагоре по канала, все покрай брега. Ние плуваме успоредно с тях. След няколкостотин метра те се отбиват и посочват към една къща, която се губи сред дървета и храсти встрани. Лер ги пита там ли живеят.

Те се смеят — да, това е тяхната къща.

Извикваме им, че ще отидем при тях, когато постове няма да могат да ни видят. През нощта. Още тази нощ.

Те вдигат ръце, слепват длани една о друга, слагат лицата си отгоре и затварят очи. Разбрали са ни. Слабата мургава прави няколко танцови стъпки. Друга пък, русокоса, изчуруликва:

— Brot — gut...

Ние разпалено им потвърждаваме, че ще донесем хляб. Също и други хубави неща — въртим очи и ги описваме с ръце. Лер насмалко да се удави, когато се опитваше да им представи нагледно „парче салам“. Ако трябваше, бихме им обещали цял склад хранителни продукти. Те си тръгват и често се обръщат назад. Ние се покатерваме на нашия бряг и ги следим с поглед дали наистина ще влязат в къщата, защото може и да лъжат. После се връщаме обратно, плувайки.

Без пропуск никой не може да мине по моста, затова решаваме през нощта просто да преплуваме оттатък. Обзела ни е страшна

възбуда, не можем да се успокоим. Не ни свърта на едно място и отиваме в лавката. Там тъкмо са получили бира и нещо като пунш.

Пием пунш и се надлъгваме с разкази за най-фантастични преживелици. Всеки охотно вярва на другия и чака с нетърпение да пусне някоя още по-бомбастична. Ръцете ни са неспокойни, пафкаме цигара след цигара, докато най-после Кроп казва:

— Защо да не им занесем и малко цигари?

И скътваме цигарите във фуражките си.

Небето става зелено като неузряла ябълка. Четирима сме, а можем да отидем само трима; затова трябва да се отървем от Тяден — наливаме го с пунш, докато се напие. Когато се мръква, тръгваме към нашите къщи, Тяден върви в средата. Горим от нетърпение, обзети сме от приключенска треска. За мен е слабата мургава, всичко вече сме разпределили и уговорили.

Тяден се строполява върху един сламеник и захърква. По едно време отваря очи и ни се ухилва тъй лукаво, че се уплашваме да не би да се е преструвал и напразно да сме го черпили с пунш. После пак се гътва назад и продължава да спи.

Всеки от нас изважда по един цял войнишки хляб и го завива във вестник. Слагаме и цигарите вътре, освен това трите големи дажби лебервурст, който сме получили. Това вече се казва подарък.

Временно слагаме нещата в ботушите; ботуши трябва на всяка цена да вземем, за да не стъпим на отсрещния бряг върху тел или парчета стъкло. Тъй като преди това трябва да преплуваме реката, не можем да вземем никакви дрехи. Пък и тъмно е и не е далеч.

Тръгваме с ботушите в ръце. Гмуркаме се бързо във водата, излягаме се на гръб, плуваме и държим ботушите със съдържанието им над главите си.

Покатерваме се предпазливо на отсрещния бряг, изваждаме пакетите и обуваме ботушите. Нещата стискаме под мишница. И тъй, както сме голи, мокри, само по ботуши, потегляме тичешком. Намираме веднага къщата. Тя се тъмнее сред храсталака. Лер се препъва в един корен, пада и си одрасква лактите.

— Няма нищо — казва той весело.

На прозорците има капаци. Пропълзяваме около къщата и се опитваме да надзърнем през пролуките. Вече губим търпение. Изведнъж Кроп се разколебава:

— Ами ако вътре при тях е някой майор?

— Тогава ще си плюем на петите — хили се Лер. — Нека, ако иска, прочете номера на полка ми ей тук — и се плесва по задника.

Пътната врата е отворена. С ботушите вдигаме доста голям шум. Една врата се открехва, през нея бликва светлина, една жена уплашено надава вик.

Ние шептим „пст, пст — camarade — bon ami“ — и вдигаме заклинателно пакетите нагоре.

Сега се появяват и другите две, вратата се разтваря широко и светлината ни озарява. Те ни познават и прихват и трите неудържимо да се смеят при вида ни. Превиват се и се завалят в рамката на вратата, толкова им е смешно. Как гъвкави са движенията им!

— Un moment!

Те изчезват в къщата и ни хвърлят отвътре по някой и друг парцал, с които криво-ляво се покриваме. Сега вече можем да влезем. В стаята гори малка лампа, топло е и дъха леко на парфюм. Развиваме пакетите и им ги даваме. Очите им светват, вижда се, че са гладни. После настъпва неловко мълчание. Лер сочи с ръка, че трябва да ядат. Настроението пак се оживява, те донасят чинии и ножове и се нахвърлят върху храната. Всяко късче лебервурст първо го вдигат възхитени високо пред себе си и после го слагат в устата.

Заливат ни с приказки — не разбираме много от езика им, но долавяме, че това са приятелски думи. А може би им изглеждаме твърде млади. Слабата мургава ме гали по косата и говори, както говорят всички францужойки:

— La guerre — grand malheur — pauvres gargons...^[1]

Задържам ръката ѝ в моята и слагам устни върху дланта ѝ. Пръстите ѝ обхващат лицето ми. Съвсем близо над мен са пламналите ѝ очи, нежната мургавина на кожата и червените устни. Устата произнася думи, които не разбирам. Не разбирам съвсем и очите, те казват повече, отколкото очаквахме, когато идвахме насам.

Наоколо има и други стаи. Като излизам, виждам Лер; хванал е русокосата и говори високо. Разбира ги той тези неща. А аз... аз съм като изгубен в нещо далечно, тихо и необуздано, и му се доверявам всецяло. Желанията ми са странна смесица от страст и отмала. Завива ми се свят, а няма нищо, за което да се заловя. Ботушите сме оставили пред вратата, вместо тях ни дадоха пантофи, и не е останало нищо,

което да ми възвърне сигурността и нахалството на войника — ни пушка, ни пояс, ни куртка, ни фуражка. Гмуркам се в неизвестното, да става каквото ще — защото въпреки всичко малко ме е страх.

Слабата мургава движи веждите си, когато се замисли, но те са спокойни, когато говори. Понякога и звукът не се превръща напълно в слово и заглъхва или недоизреченото трепти и отминава над мен — като дъга, траектория, комета. Какво съм знаел, какво зная аз за всичко това? Думите на чуждия език, от който почти нищо не разбирам, ме унасят в покой и в него стоят потъва кафява и полуосветена, а само лицето над мен живее и е ясно.

Колко многообразно може да бъде едно лице, само допреди час чуждо, а сега — готово за нежност, която не иде от него, а от нощта, от света и от кръвта, и те всички сякаш го озаряват заедно. Докоснати от това сияние, нещата наоколо се преобразяват, а моята собствена кожа ми вдъхва едва ли не страхопочитание, когато светлината на лампата я залива и хладната мургава ръка се плъзва по нея.

Колко различно е всичко това от войнишките публични домове, за които имаме разрешение и където трябва да се чака на дълга опашка. Не искам да мисля за тях; но те изникват неволно в съзнанието ми и ме обзема ужас, защото може би никога човек не смогва да се отърси от това.

В този миг усещам устните на слабата мургава и сам намирам към тях, затварям очи и искам с това да угася всичко — войната, ужасите, мръсотията, за да се пробудя млад и щастлив; спомням си образа на момичето от афиша и за миг имам чувството, че животът ми зависи от това, дали ще го спечеля. И още по-силно се притискам в обятията, които ме обгръщат, може би ще стане чудо...

* * *

После всички някак си се събираме отново заедно. Лер е много бодр. Сбогуваме се сърдечно и намъкваме ботушите. Нощният въздух охлажда горещите ни тела. Тополите стърчат огромни в мрака и шумят. Месецът е спрял на небето и във водата на канала. Не тичаме, вървим с големи крачки един до друг.

Лер казва:

— Струваше си това един войнишки хляб!

Аз не мога да се реша да заговоря: дори не чувствавам радост.

В това време чуваме стъпки и приклякаме зад един храст.

Стъпките приближават, минават съвсем близо край нас. Виждаме един гол войник по ботуши, също като нас, носи пакет под мишница и галопира припряно напред. Това е Тяден под пълна пара. Вече изчезва.

Ние се смеем. Утре ще има да ругае.

Незабелязани се прибираме при нашите сламеници.

* * *

Повикват ме в канцеларията. Ротният командир ми дава билет за отпуск и пътен билет и ми пожелава добър път. Поглеждам колко отпуск са ми дали. Седемнадесет дни — четиринадесет за отпуск, три за път. Това е малко и аз питам дали не може да получа пет дни за път. Бертинк посочва билета ми. Тогава едва виждам, че няма веднага да се върна на фронта. След отпуска трябва да се явя на курс в полевия лагер.

Другите ми завиждат. Кат ми дава полезни съвети как да се опитам да се наредя в тила:

— Ако си хитрец, ще се залостиш там и край.

Всъщност по ми се иска да можех да замина след седмица, защото дотогава ще бъдем още тук, а тук ми е добре.

То се знае, трябва да почерпя в лавката. Всички сме малко на градус. Става ми мъчно: шест седмици няма да ме има, това, разбира се, е страшен късмет, но какво ще бъде, когато се върна? Ще ги намеря ли пак всички тук? Хайе и Кемерих ги няма вече — кой ще бъде следващият?

Ние пием, аз ги гледам един подир друг. Албер седи до мен и пуши, той е весел, двамата винаги сме били заедно; насреща е приклекнал Кат с отпускнатите рамене, широките палци и спокойния глас, Мюлер с издадените напред зъби и лаещия смях, Тяден с мишите очи, Лер, който си пуска брада и има вид на четиридесетгодишен.

Над главите ни се носи гъст дим. Какво е войник без тютюн! Лавката е убежище, бирата е нещо повече от пиетие, тя означава, че можем спокойно да се изпругим и да се отпуснем. И ние го правим

както се следва, изпълнали сме крака и невъзмутимо плюем по пода наоколо, като че ли така трябва да бъде. Как странно ти се вижда всичко, когато утре заминаваш в отпуск!

През нощта отиваме още веднъж оттатък канала. Почти ме е страх да кажа на слабата мургава, че заминавам и че когато се върна, сигурно ще бъдем някъде другаде — тоест вече няма да се видим. Но тя само кима и не проявява особено вълнение. Отначало не мога да проумея, после ми става ясно. Прав е Лер, ако тръгвах за фронта, пак щеше да има „*rauvre garçon*“, но отпускар — за това малко ги е грижа, то вече не е интересно. Да върви по дяволите с мрънкането и дърдоренето си! Вярваш в чудеса, после излиза, че всичко е било заради войнишкия хляб.

На другата сутрин, след като ме обезвъшляват, тръгвам за полевата теснолинейка. Алберт и Кат ме придружават. На спирката ни казват, че до заминаването има още няколко часа. Двамата трябва да се върнат за наряд. Сбогуваме се.

— Бъди здрав, Кат! Бъди здрав, Алберт!

Те си тръгват и ми махват още няколко пъти с ръка. Фигурките им се смаляват. Всяка тяхна крачка, всяко движение ми е близко и познато — бих ги познал още отдалеч! Сетне се изгубват.

Сядам на раницата и чакам.

Изведнъж ме обзема лудо нетърпение да замина вече.

* * *

Лежа по гари, редя се пред походни кухни, седя на дървени пейки — после постепенно пейзажът навън добива познат облик, изпълва сърцето ми със смут и тайнствено вълнение. Той се плъзга покрай вечерните прозорци — села, където сламените покриви са нахлупени ниско като фуражки над варосаните дървени къщи, житни нивя, които блестят като седеф под полегатите лъчи, овощни градини, плевни и стари липи.

Имената на гарите ми стават познати и карат сърцето ми да потръпва. Влакът трака и трополи; стоя на прозореца и се държа за рамката. Тези имена чертаят границите на моята младост.

Равни ливади, ниви, селски дворища — една самотна каруца се движи на фона на небето по пътя, който минава успоредно на хоризонта. Преграда, пред която чакат селяни, махащи момичета, деца, които играят край железопътния насип, пътища, водещи към подето, гладки пътища — без артилерия.

Вечер е и ако влакът не тракаше, бих започнал да викам. Равнината се разгръща нашироко, срещу бледата синева в далечината се надигат очертанията на планински хребети. Разпознавам характерната линия на Долбенберг, назъбения гребен, който рязко се пречупва там, където свършва гората. Зад него трябва да се покаже градът.

И ето че златисточервена светлина се разлива върху света, влакът прогърмява през един завой и още един — и някак недействителни, разлюлени, тъмни се възправят там тополите, далече, една зад друга в дълга редица, изваяни от сенки, светлина и копнеж.

Полето се завъртва и отминава заедно с тях; влакът ги заобикаля, разстоянията между тях се смаляват, превръщат се в един блок и за миг виждам само една-единствена; после другите отново изпълзяват иззад най-предната и стоят още дълго сами срещу небето, додето ги закрийт първите къщи.

Железопътен надлез. Стоя на прозореца, не мога да се откъсна от него. Другите стягат нещата си за слизане. Мълвя сам на себе си името на улицата, която пресичаме — Бремер щрасе, Бремер щрасе...

Там долу има хора, колоездачи, коли, улицата е сива и подлезът е сив, но тя ме грабва, като че ли ми е майка.

После влакът спира, ето я гарата с глъчка, викове, надписи. Нарамвам раницата, стягам ремъците, вземам пушката и изтопурквам надолу по стъпалата.

На перона се оглеждам; не познавам никого от хората, които бързат насам-натам. Една сестра от Червения кръст ми предлага нещо за пиене. Отвърщам глава, тя ми се усмихва тъй глупаво, тъй проникната от съзнанието за собствената си важност: „Вижте ме, давам на един войник кафе.“ Казва ми „друже“ — само това ми липсваше.

А вън пред гарата реката шуми досами улицата, пени се на бели струи от шлюзовете на Мелничарския мост. До моста се издига

четвъртитата стара кула, пред нея — голямата пъстра липа, а отзад е вечерното небе.

Тук сме седели често — колко време има оттогава? По този мост минавахме и вдъхвахме прохладния блатен мирис на застояла вода; навеждахме се над тихите струи отсам шлюза, където по мостовите подпори висяха треви и водорасли; а оттатък шлюза в горещите дни се радвахме на пръскащата бяла пяна и си дърдорехме за нашите учители.

Минавам по моста, гледам наляво и надясно; водата е все така пълна с водорасли и все така се спуска в светла дъга надолу; в зданието на кулата гладачките стоят както едно време, с голи ръце пред бялото пране, а топлината на ютиите струи из отворените прозорци. По тясната улица се гонят кучета, пред къщните врати стоят хора и ме сподирят с поглед, като минавам мръсен и натоварен.

В тази сладкарница ядяхме сладолед и се учехме да пушим. На тази улица, която се плъзга край мен, ми е позната всяка къща, бакалницата, дрогерията, хлебопекарницата. И тогава се озоваваме пред кафявата врата с изтъркана дръжка, и ръката ми изведнъж натежава. Отварям; хладината някак странно ме пресреща и прави погледа ми несигурен.

Под ботушите ми изскърцва стълбата. Горе се хлопва врата, някой поглежда от перилата. Отворила се е вратата на кухнята, тъкмо пържат картофени тиганици там, цялата къща се е размирисала; да, днес е събота, а онази, дете се е навела отгоре, сигурно е сестра ми. За миг ме хваща срам и свеждам глава, после свалям каската и поглеждам натам. Да, това е по-голямата ми сестра.

— Паул — извиква тя, — Паул!

Аз кимам, раницата ми се удря о перилата, изведнъж пушката ми се струва много тежка.

Тя отваря бързо една врата и вика:

— Мамо, мамо, Паул си е дошъл!

Не мога да мръдна от мястото си. Мамо, мамо, Паул си е дошъл.

Облягам се на стената и хващам с две ръце каската и пушката. Стискам ги с всички сили, но не мога да направя нито крачка, стълбата се размива пред очите ми, удрям с приклада краката си и ядно стисвам зъби, но не мога да сторя нищо срещу тия думи, изречени от сестра ми, нищо не помага, насилвам се да се засмея и да кажа нещо, но не мога да отроня нито дума и тъй стоя на стълбата, нещастен, безпомощен;

нещо ме задавя страшно и не искам, а сълзите текат ли, текат по лицето ми.

Сестра ми се връща и пита:

— Какво ти е, Паул?

Тогава най-после се окопитвам и се изкачвам на площадката горе. Изправям пушката в един ъгъл, раницата оставям до стената и върху нея захлупвам каската. И поясока трябва да сваля с всичките му дрънкулки. После казвам ядосано:

— Ами че дай ми най-после една носна кърпичка!

Тя изважда от шкафа кърпичка и аз избърсвам лицето си. Над мен на стената виси стъклената кутия с пъстрите пеперуди, които съм събирал някога.

Ето че чувам гласа на майка ми, той идва откъм спалнята.

— Лежи ли? — питам сестра си.

— Болна е... — отвърща тя.

Влизам при нея, подавам ѝ ръка и казвам колкото мога по-спокойно:

— Ето ме и мен, мамо.

Тя лежи тихо в полумрака. После ме запитва плахо и чувствавам как ме опипва с поглед:

— Ранен ли си?

— Не, пуснаха ме в отпуск.

Майка ми е много бледна. Страх ме е да запаля лампата.

— На, лежа тук и плача — казва тя, — вместо да се радвам.

— Болна ли си, мамо? — питам аз.

— Днес ще постана малко — казва тя и се обръща към сестра ми, която трябва час по час да отскача до кухнята, за да не прегори яденето.

— Отвори и буркана с червените боровинки... нали ги обичаш? — пита ме тя.

— Да, мамо, отдавна не съм ял.

— Като че сме знаели, че ще си дойдеш — смее се сестра ми, — тъкмо твоето любимо ядене, картофени тиганици, и дори с червени боровинки.

— Пък и събота е — отвърщам аз.

— Седни при мен — казва майка ми.

Тя ме гледа. Ръцете и изглеждат бели, болнави и слабички до моите. Разменяме само няколко думи, благодарен съм ѝ, че не ме пита за нищо. Пък и какво да ѝ кажа: вече е станало всичко, което можеше да стане. Измъкнал съм се жив и здрав и седя до нея. А в кухнята е сестра ми, приготвя вечерята и дори си тананика.

— Милото ми момче — едва чуто казва майка ми.

Никога не сме били много нежни един към друг в семейството, това не е обичайно у бедни хора, които трябва много да работят и имат много грижи. Те и не го разбират така, не обичат да си повтарят често неща, които и без това знаят. Когато майка ми казва „мило момче“, то е все едно че някоя друга се разтапя от излияния. Съвсем сигурен съм, че бурканът с боровинките е едничкият от месеци насам и че тя го е пазила само за мен, както и вече поизпръхналите курабийки, които ми подава сега. Сигурно ги е намерила при някой сгоден случай и ги е скътала за мен.

Седя до леглото ѝ, а през прозореца искрят кафявите и златисти багри на кестените в градинката на ресторанта отсреща. Дишам дълбоко и бавно и си говоря: „Ти си у дома, ти си у дома.“ Но смущението не ме оставя, не мога още напълно да се отпусна. Ето майка ми, ето моята сестра, ето сандъчето с пеперудите и махагоновото пиано — но аз не съм още всецяло тук. От всичко това ме дели някакво було и една крачка.

Затова ставам, донасям раницата си при леглото и изваждам каквото съм донесъл: цяла пита едамско сирене, която ми намери Кат, два войнишки хляба, триста грама масло, две кутии лебервурст, половин кило мас и торбичка ориз.

— Сигурно имате нужда от тези неща.

Те кимат.

— Много ли сте зле с храната? — осведомявам се аз.

— Да, не се намира много нещо. А вие там имате ли достатъчно? Аз се усмихвам и посочвам донесените неща.

— Е, невинаги чак толкова, но караме я горе-долу.

Ерна изнася продуктите. Изведнъж майка ми ме сграбчва поривисто за ръката и пита, запъвайки се:

— Много ли е страшно там, Паул?

Майко, какво да ти отговоря на това? Няма да го разбереш и никога няма да го проумееш. Пък и никога не трябва да го разбереш.

Поклащам глава и казвам:

— Не, мамо, не е чак толкова лошо. Там сме много хора заедно, тогава не е тъй зле.

— Да, ама скоро беше тук Хайнрих Бредемайер и той разправяше, че там сега било страшно, с тия газове и какво ли не.

Това го казва майка ми. Тя казва: с тия газове и какво ли не. Тя не знае какво говори, само се страхува за мен. Нима трябва да й разкажа, че веднъж се натъкнахме на три противникови окопа с войници, застинали така, както са стояли, сякаш поразени от гръм? По брустверите, в блиндажите, където ги бе сварило, стояха или лежах с посинели лица, всички мъртви.

— Ех, мамо, какви ли не ги приказват — отвърщам аз. — Бредемайер само така си дрънка. Нали виждаш, жив и здрав съм...

В трепетната загриженост на майка ми намирам отново спокойствието си. Сега вече мога да тръгна из града, да говоря с хората и да им отговарям, без да ме е страх, че ще трябва ненадейно да се опра на някоя стена, защото светът се размеква като гума, а жилите ми стават трошливи като прахан.

Майка ми иска да стане, в това време аз отивам в кухнята при сестрата:

— Какво й е? — питам.

Тя повдига рамене:

— Няколко месеца вече как лежи, но не биваше да ти пишем. Идваха сума лекари. Един каза, че сигурно е рак.

* * *

Отивам в окръжното комендантство, за да се представя. Бавно крача по улиците. От време на време някой ме спира и ме заговаря. Не се застоявам дълго, защото не ми се приказва много.

На връщане от казармата чувам, че ме викат с висок глас. Обръщам се, все тъй потънал в мисли — насреща ми един майор. Сопва се грубо:

— Не знаете ли да отдавате чест?

— Извинете, господин майор — казвам смутен, — не ви видях.

Той повишава тон:

— А не можете ли да отговаряте както се следва?

Иде ми да го ударя през лицето, но се овладявам, иначе отпуската ми отива по дяволите, сбирам кокалите и казвам:

— Виноват, господин майор, не ви видях.

— Друг път си отваряйте очите! — изръмжава той. — Как ви е името?

Рапортувам.

По червеното му тлъсто лице все още е изписано възмущение.

— Коя част?

Отговарям съгласно устава. Това все още не му стига.

— Къде сте разположени?

Сега вече ми прикипява и отговарям:

— Между Лангемарк и Биксшоте.

— Как? — пита той малко озадачен.

Обяснявам му, че преди един час съм си дошъл в отпуск, и вече мисля, че ще си тръгне по пътя. Но се лъжа. Той става дори още побесен:

— Какво, иска ви се и тук да въвеждате фронтови порядки, а? Няма да я бъде! Тук, слава богу, има ред!

И командува:

— Двадесет крачки назад, бегом марш!

В мен се надига глуха ярост. Но не мога да направя нищо, ще ме тикне веднага в ареста, стига да поиска. Затова се затичвам назад, тръгвам отново в такт, още от шест метра му отдавам стегнато чест и свалям ръката едва след като съм го отминал шест метра.

Той ме повиква отново при себе си и с дружески тон ми заявява, че и този път щял да прояви благосклонност наместо строгост. Аз благодаря по войнишки.

— Свободен сте! — командува той.

Врътвам се рязко кръгом и се отдалечавам.

Цялата вечер ми е развалена. Бързам да се прибера в къщи и захвърлям униформата в един ъгъл, и без това си бях наумил да го направя. После изваждам от шкафа цивилния си костюм и го обличам.

Чувствувам се съвсем непривично. Костюмът ми е доста окъсял и тесен, пораснал съм във войската. Яката и вратовръзката ми създават мъчнотии. Най-после идва сестра ми и оправя възела. Колко е лек този костюм, имам чувството, че съм по долни гащи и риза.

Наблюдавам се в огледалото. Странно отражение. Един обгорял от слънцето, прекомерно израсъл конфирманд ме гледа учудено отсреща.

Майка ми е доволна, че се обличам цивилно; така съм й по-близък, по-мил. Баща ми обаче би предпочел да облека униформата и така да ме заведе при познатите си.

Но аз отказвам.

* * *

Хубаво е да седиш някъде спокойно, например в градинката на ресторанта под кестените, близо до кегелбана. Листата падат на масата и по земята, малко листа — първите. Пред мен стои чаша бира; пиенето го научихме при военните. Чашата е полупразна, значи остават ми още няколко хубави, хладни глътки, пък мога да си поръчам и втора, и трета, ако искам. Тук няма проверки, няма барабанен огън, децата на съдържателя играят на кегелбана, а кучето слага глава на коленете ми. Небето е синьо, сред листака на кестените стърчи зелената камбанария на църквата „Св. Маргарита“.

Хубаво е така и ми е приятно. С хората обаче не мога да се оправя. Майка ми е единствената, която не задава въпроси. С баща ми вече е съвсем друго. Той все иска да му разправам нещо за фронта, някои негови желания ми се виждат трогателни и глупави, чувствавам се някак чужд и вече не зная как да се държа с него. Най-приятно би му било непрекъснато да слуша. Разбирам, той не знае, че такова нещо не може да се разказва, а пък искам да му направя удоволствие; но за мен е опасно, когато разправам тия неща с думи, страх ме е, че се раздуват до чудовищни размери и вече не мога да ги овладеея. Къде бихме отишли ние, ако ни беше съвсем ясно какво собствена става там!

Затова се задоволявам да му разправам някоя и друга весела история. Той обаче ме пита дали съм участвувал в ръкопашен бой. Казвам „не“ и ставам да изляза.

Но с това не се оправя нищо. След като на улицата на няколко пъти се стряскам от скърцането на трамвая, защото ми напомня свиренето на връхлитащите снаряди, някой ме потупва по рамото.

Обръщам се — моят учител по немски, който веднага се нахвърля върху мен с обичайните въпроси.

— Е, как е там? Страшно, страшно, нали? Да, ужасно е, но няма как, трябва да устискаме. Пък и както чувам, там поне добре ви продоволствуват. Добре изглеждате, Паул, такъв заякнал. Тук естествено сме по-зле, така и трябва да бъде, винаги най-хубавото за нашите войници!

Той ме завлича на постоянната си маса в кръчмата. Всички ме посрещат тържествено, някакъв директор ми подава ръка и казва:

— Така, значи, от фронта идвате? Е, как е там духът? Отличен, отличен, нали?

Обяснявам, че на всеки му се иска да се прибере в къщи.

Той се киска гръмко:

— В това не се съмнявам! Но първо трябва добре да отупате френеца. Пушите ли? На, запалете една! Келнер, я донесете и на нашия млад воин една бира!

За съжаление приех пурата и трябва да остана. Всички се разтапят от доброжелателност, това не може да се отрече. Но все пак съм ядосан и смуча пурата колкото мога по-бързо. За да има поне какво да правя, изгълтвам бирата на един дъх. Веднага ми поръчват втора; хората знаят какво дължат на войника. Спорят по въпроса, кои земи трябвало да анексираме. Директорът с железния ланец на часовника иска най-много: цяла Белгия, каменовъглените райони на Франция и големи области от Русия. Привежда точни основания защо трябвало да имаме всичко това и не отстъпва, докато другите най-после не се съгласят с него. Сетне започва да обяснява къде трябвало да стане пробивът във Франция и мимоходом се обръща към мен:

— Ами че мръднете и вие малко напред с тази ваша позиционна война! Прогонете тия синковци там, тогава и мирът ще дойде.

Отговарям, че според нас пробивът е невъзможен. Ония отсреща разполагат с огромни резерви. Освен това войната е нещо по-различно от онова, което си мислят хората.

Той възразява самоуверено и ми доказва, че нищо не разбирам от тия неща.

— Така е от гледна точка на отделния човек — казва, — но тук става дума за цялото. А това вие не можете да прецените. Вие виждате само вашия си малък участък и затова нямате общ поглед. Вие

изпълнявате дълга си, рискувате живота си, това заслужава най-висока почит — всеки от вас би трябвало да получи железния кръст, — но преди всичко трябва да се пробие неприятелският фронт във Фландрия и оттам да се помете надолу.

Той се задъхва и си избърсва брадата.

— Да се помете от горе до долу. После право към Париж.

Бих искал да знам как си представя той това и наливам третата бира в себе си. Той веднага поръчва нова.

Но аз ставам да си ходя. Той ми пъха още няколко пури в джоба и ме освобождава с дружеско потупване по рамото.

— Всичко добро! Да се надяваме, че скоро ще чуем нещо прилично от вас.

* * *

Другояче си представях този отпуск. А и преди една година не беше тъй. Сигурно самият аз съм се променил през това време. Между днес и тогава е зинала бездна. Тогава още не познавах войната, разположени бяхме на по-тихи участъци. Днес забелязвам, че неусетно съм се изхабил. Тук вече не намирам място за себе си, този свят ми е чужд. Едни питат, други не питат и им личи, че се гордеят с това; често дори го казват с многозначително изражение, че не бивало да се говори за тия неща. Кой знае какво си въобразяват.

Най-добре ми е, когато съм сам, тогава никой не ме смущава. Защото те всички се въртят все около същото — колко зле им било и колко добре им било, един мисли така, друг иначе — и винаги бързо стигат до нещата, които съставляват собственото им съществуване. Сигурно и аз съм живял така по-рано, но сега вече не мога да се върна към този живот.

Всички приказват прекалено много. Имат си грижи, цели, желания, които аз не разбирам, както ги разбират те. Понякога седя с някого в градинката на ресторанта и се опитвам да му обясня, че до това всъщност се свежда всичко — да можеш да седиш тъй на спокойствие. Те естествено го разбират, признават го, сами смятат, че е така, но само на думи, само на думи, това е то — чувствуват го, но все някак наполовина, останалото им същество е при други неща, те са

така раздвоени, никой не го чувства с целия си мир; пък и аз не мога да обясня какво точно искам да кажа.

Като ги гледам така, в стаите им, в канцелариите, в професиите им, всичко това неудържимо привлича и мен, искам и аз да съм между тях и да забравя войната; но то и веднага ме отблъсква, толкова дребнаво и късогледо е. Как може да се запълни един живот с това, би трябвало то да се разруши, как е възможно да бъде така, когато на фронта сега осколките свирят над ямите, излитат сигнални ракети, ранените ги влачат на платнища, а другарите се свиват в окопите! — Това тук са други хора, хора, които не мога истински да разбера, на които завиждам и които презирам. Аз трябва да мисля за Кат, за Алберт, за Мюлер, за Тяден — какво ли правят те сега? Може би седят в лавката или плуват — скоро ще трябва пак да отидат напред.

* * *

В моята стая зад масата има едно кожено канапе. Настанявам се на него.

По стените са накачени с кабарчета много картини, които някога съм изрязвал от списания, сред тях пощенски картички и рисунки, които са ми харесвали. В ъгъла има малка желязна печка. На отсрещната стена е етажерката с моите книги.

В тази стая живях, преди да стана войник. Книгите купувах малко по малко с парите, които изкарвах от даване на уроци. Много от тях са взети на старо, всичките класици например, едното томче струваше марка и двадесет пфенига, в синя платнена подвързия. Купувах ги в пълни поредици, защото всички исках основно да изуча, при „избраните съчинения“ нямах много вяра на редакторите, че са подбрали най-доброто. Затова винаги купувах само „събрани съчинения“. Четях всичко с добросъвестно усърдие, но повечето не ми допадаха много. Толкова повече ценях другите книги, по-модерните, които естествено бяха и много по-скъпи. С някои от тях съм се сдобил по не съвсем честен начин, вземах ги назаем и не ги връщах, защото не можех да се разделя с тях.

Една лавица на етажерката е запълнена с учебниците ми. Те са по-лошо пазени и доста оръфани, има откъснати листа — известно е

защо. А долу са натрупани тетрадки, хартия и писма; рисунки и разни мои опити.

Искам да се пренеса мислено в тогавашното време. Та то е още в стаята, усещам го веднага, стените са го съхранили. Положил съм ръце върху облегалото на канапето, намествам се по-удобно и премятам кран връз крак. И седя така в ъгъла, приютен в прегръдките на канапето. Малкият прозорец е отворен, вижда се познатата картина на улицата със стърчащата камбанария в дъното. На масата са сложени няколко цветя. Перодръжки, моливи, една раковина за притискане на писмата, мастилницата — нищо не се е променило.

Така и ще бъде, ако имам щастие, когато войната свърши и се върна завинаги. Пак ще седя тук, ще гледам стаята и ще чакам.

Възбуден съм, но не искам, не бива. Искам отново да изпитам онова тихо въодушевление, чувството на силен, неотразим порив както някога, когато се приближавах към книгите си. Нека отново ме облъхне пламъкът на желанията, който се надигаше от пъстрите гръбчета на кориците, нека той разтопи тежкия, мъртъв оловен къс, който е легнал дълбоко в мен, и отново се пробуди нетърпението по бъдещето, окрилената радост пред света на мисълта — нека ми върне загубената готовност на моята младост.

Седя и чакам.

Идва ми наум, че трябва да ида при майката на Кемерих — бих могъл да навестя и Мителщет, той трябва да е в казармата. Поглеждам през прозореца: зад огряната от слънцето картина на улицата изплуват неясно и леко очертанията на хълмове, превръщат се в светъл есенен ден, аз седя край огъня и с Кат в Алберт ядем пържени картофи от паницата.

Но не искам да мисля за това, отмахвам го от себе си. Нека стаята ми заговори, нека тя ме поеме и понесе, искам да почувствувам и да чуя, че мястото ми е тук, за да зная, когато пак отида на фронта: войната потъва и се удавя, когато дойде вълната на завръщането, войната ще отmine, тя няма да ни разнищи, властта ѝ над нас е само външна!

Книгите стоят една до друга. Всички ги познавам и са спомням как съм ги подреждал. Моля ги с очи: говорете ми — приемоте ме при себе си, — приеми ме и ти, някогашен живот — ти, тъй безгрижен и красив, — приеми ме пак в себе си.

Чакам, чакам.

Минават и отминават образи, не се залавят за нищо — само сенки и спомени.

Нищо — нищо.

Неспокойството ми расте.

Изведнъж у мен се надига страхотно чувство на отчужденост. Не мога да намеря пътя назад, той е затворен за мен; колкото и да умолявам и да се напругам, нищо не трепва, седя тук безучастен и печален като осъден, и миналото отвръща лице от мен. В същото време ме е страх да го призовавам по-настойчиво, защото не зная какво още има да се случи. Аз съм войник, трябва да помня това.

Уморено ставам и поглеждам през прозореца. Вземам една книга и я прелиствам да прочета нещо. Но я оставям и вземам друга. Вътре има подчертани места. Търся, прелиствам, вземам нови книги. Вече цял куп лежи до мен. Други се трупат върху тях, все по-бързо — листове, тетрадки, писма.

Стоя безмълвен пред тях. Като пред съд.

Обезсърчен.

Думи, думи, думи — никоя не стига до мен.

Бавно връщам книгите по местата им.

Свършено е.

Тихо излизам от стаята.

* * *

Още не се предавам. В стаята си наистина не вливам вече, но се утешавам с това, че няколко дни не означават още край на всичко. След това — по-късно — ще имам години на разположение. Сега обаче отивам при Мителщет в казармата, сядаме в неговата стая — тоя въздух не го обичам, но съм свикнал с него.

Мителщет ме посреща с една новина, която тутакси ме наелектризира. Съобщава ми, че Канторек е мобилизиран като опълченец.

— Представи си само — казва той и измъква няколко хубави пури, — пристигам тук от лазарета и веднага попадам на него. Подава ми лапата си и изкрясква: „Я виж ти, Мителщет, как сте, как сте?“ Аз

го поглеждам отвисоко и отговарям: „Опълченец Канторек, службата си е служба, чашката си е чашка, това вие трябва най-добре да знаете. Застанете мирно, когато разговаряте с началство!“ — Да беше видял лицето му! Кръстоска от кисела краставица и неексплодирала граната. Плахо се опита още веднъж да интимничи. Скастрих го по-строго. Тогава той вкара в боя най-тежката си батарея и ми пошушна доверително: „Да ви ходатайствувам ли за извънредния изпит?“ Искаше да ми го припомни, разбираш ли. Тогава вече побеснях и аз също му припомних: „Опълченец Канторек, преди две години вие с вашите проповеди ни натирихме в окръжното комендантство да се запишем доброволци; между нас беше и Йозеф Бем, който не искаше да отиде. Той падна три месеца преди да му е дошъл редът да иде войник. Ако не бяхте вие, поне тия три месеца щеше да поживее. А сега: Свободен сте! Пак ще си поговорим.“ — Не ми беше трудно да уредя да ме зачислят в неговата рота. Първото, което направих, бе да го заведа в склада и да му стъкмя една хубава униформа. Ей сега ще го видиш.

Излизаме на двора. Ротата е строена. Мителщет дава свободно и започва прегледа.

Тогава виждам Канторек и прехапвам устни, за да не се разсмея. Той е облечен в нещо като редингот от избелял син плат. На гърба и на ръкавите му се мъдрят големи тъмни кръпки. Куртката сигурно е принадлежала на някой великан. Толкова по-къс обаче е протритият черен панталон, стигащ едва до средата на прасеца. Затова пък обувката са много широки, корави като желязо, прастари кундури с извити нагоре носове и с връзки отстрани. За компенсация фуражката е прекалено малка, някакво страшно омазнено, жалко шапче, кацнало на главата му. Общото впечатление е убийствено жалко.

Мителщет се спира пред него:

— Опълченец Канторек, така ли се лъскат копчета? Вие май никога няма да се научите. Незадоволително, Канторек, незадоволително...

Аз вия вътрешно от удоволствие. Точно така Канторек мъмреше Мителщет в училище, със същия тон: „Незадоволително, Мителщет, незадоволително...“

Мителщет продължава нотацията си:

— Я погледнете Бьотхер там, той е за пример, от него можете да се поучите.

Едва вярвам на очите си: и Бьотхер е тук. Бьогхер — портиерът на училището. И тъкмо той трябва да служи за пример! Канторек ме пронизва с поглед, сякаш ще ме изяде с парцалите. Аз само му се хия безобидно в мутрата, като че въобще не го познавам.

Как идиотски изглежда с тази фуражчица и с униформата си! И от това човече някога се страхувахме като от дявола, когато царуваше на катедрата и ни заплашваше с молива си при неправилните френски глаголи, които по-сетне във Франция така и за нищо не ни послужиха. Няма и две години оттогава — и ето тук стои опълченецът Канторек, внезапно развенчан, с криви коленца и с ръце като дръжки на гърне, с лошо лъснати копчета и смехотворна стойка — един невъзможен войник. Просто не мога да го свържа със страшния образ на катедрата и наистина ми се ще да зная какво бих направил, ако пак дойдеше време тоя мухльо да ме запита мене, стария войник: „Боймер, спрегнете ми *imparfait* на глагола «aller»!“

Засега Мителщет ги кара да се упражняват в разгънат строй. При това той благосклонно определя Канторек за водач на групата.

За това си има особена причина. При тези упражнения груповият трябва да бъде винаги на двадесет крачки пред редицата; изкомандували се: „Кръгом, марш!“, веригата просто се обръща назад, но водачът, оказал се изведнъж на двадесет крачки зад хората си, трябва да изприпка в галоп обратно, за да заеме пак мястото си — двадесет крачки пред редицата. Това прави общо четиридесет крачки — бегом марш. Но тъкмо стигнал където трябва, следва нова заповед: „Кръгом марш!“ и той трябва светкавично да пробяга четиридесетте крачки в другата посока. По този начин групата без особени усилия прави само кръгом и няколко крачки, докато груповият се святка насам-натам като щур. Всичко това се разиграва по една от многото изпитани рецепти на Химелщос.

Канторек не може да очаква друго от Мителщет, защото в миналото веднъж стана причина той да мине в по-горен клас, и Мителщет би бил голям глупак, ако не използва този прекрасен случай, преди да отиде отново на фронта. Може би човек умира по-леко, когато военната служба поне веднъж му предложи такъв случай да си го върне тъпкано.

И тъй Канторек снове нагоре и надолу като подплашено диво свинче. След известно време Мителщет дава почивка и после започва тъй важното обучени в пълзене по земята. На колене и лакти, стиснал пушката по устав, Канторек повлича декоративната си фигура в пясъка съвсем близо край нас. Силно пъхти и неговото пъхтене е истинска музика в моите уши.

Мителщет го насърчава, утешавайки опълченеца Канторек с цитати от старши учителя Канторек:

— Опълченец Канторек, ние имаме щастието да живеем във велика епоха, сега всички трябва да стиснем зъби и да преодолеем изпитанието пред нас!

Канторек изплюва една мръсна треска, попаднал между зъбите му, и се облива в пот. Мителщет се навежда над него и настойчиво му внушава:

— И заради дреболии никога да не забравяме великото, опълченец Канторек!

Чудно ми е как Канторек още не се е пръснал с гръм и трясък, особено сега, когато идва часът по гимнастика; Мителщет чудесно го имитира, като го подхваща за дъното на панталона при превъртането на висилката, за да му помогне да изнесе стегнато брадичката си над лоста, и при това просто блика от премъдрости. Точно по същия начин го бе обработвал Канторек някога.

След това се разпределя нарядът за деня.

— Канторек и Бьотхер отиват за хляб! Вземете ръчната количка!

Няколко минути по-късно двойката потегля с количката. Канторек яростно е навел глава. Портиерът е горд, че са му дали лека работа.

Фабриката за хляб е на другия край на града. Двамата трябва, значи, да минат през целия град на отиване и на връщане.

— Това го правят от няколко дни — ухилва се Миелщет. — Някои хора вече редовно ги очакват.

— Знаменито — казвам аз, — но той още ли не се оплакал?

— Опити се! Нашият командир се смя като луд, като чу тази история. Той не може да търпи даскалите. Освен това аз си имам нещо с неговата дъщеря.

— Канторек ще ти провали изпита.

— Плюл съм му на изпита — казва невъзмутимо Мителщет. — Освен това оплакването му беше съвсем неоснователно, защото успях да докажа, че повечето пъти му е възлагана лека работа.

— Не можеш ли веднъж яката да го натиснеш? — питам аз.

— Не си струва, прекалено тъп е — отговаря с великодушно достойнство Мителщет.

* * *

Какво е отпускът? — Люшкане насам-натам, след което всичко ти се вижда много по-тежко. Още сега във всичко се примесва мисълта за раздялата. Майка ми ме гледа мълчаливо — тя брои дните, знам това; всяка сутрин е тъжна. Още един ден по-малко. Прибра някъде раницата, за да не ѝ напомня за заминаването ми.

Часовете минават бързо, когато се вдълбочиш в мисли. Сепвам се, ставам и излизам да придружа сестра си. Тя отива в кланицата, за да купи два-три килограма кокали. Това е голямо облекчение и хората от ранна утрин се нареждат да чакат. На някои им прилошава.

Нямаме късмет. След като три часа се сменяме един друг със сестра ми, опашката се разтуря. Кокалите са се свършили.

Добре, че и тук получавам войнишката си дажба. От нея нося на майка си и така всички имаме малко по-силна храна.

Все по-тежки стават дните, все по-жални — очите на майка ми. Още четири дни. Трябва да ида при майката на Кемерих.

Това не може да се опише. Тази разтреперана, хълцаща жена, която ме разтърсва и крещи в лицето ми: „Защо ти си жив, а той е мъртъв?“, която ме залива със сълзи и вика: „Защо сте се родили въобще, деца, като...“, сгромолясва се на стола и плаче: „Кажки, видя ли го? Можеш ли поне да го видиш? Как умря той?“

Казвам ѝ, че куршумът го е улучил право в сърцето и веднага е паднал мъртъв. Тя ме гледа, съмнява се: „Лъжеш. Аз зная. Сърцето ми подсказва в какви мъки е умрял. Чух неговия глас, през нощта усетих неговия страх — кажи ми истината, искам да зная, трябва да зная.“

— Не — казвам аз, — бях при него. Той умря веднага.

Тя тихо ме умолява:

— Кажи ми, трябва да ми кажеш. Знам, искаш да ме утешиш, но не виждаш ли, че така ме мъчиш повече, отколкото ако кажеш истината? Не мога да понасям неизвестността, кажи ми как стана всичко, колкото и страшно да е. Все ще е по-добре от онова, което иначе си мисля.

Никога няма да ѝ кажа, па ако ще на парчета да ме разкъса. Съчувствувам ѝ, но и ми се вижда малко глуповата. Нека се примири с това, Кемерих ще си остане мъртъв, все едно дали тя знае как е умрял, или не. Който е видял толкова много мъртви, не може да разбере такава голяма скръб за един-единствен. Казвам ѝ малко раздразнено:

— Веднага умря. Не усети нищо. Лицето му беше съвсем спокойно.

Тя мълчи. После изрича бавно:

— Можеш ли да се закълнеш в това?

— Да.

— Във всичко, което ти е свято?

Боже мой, какво е вече свято за мен — тия неща бързо се променят у нас.

— Да, той умря веднага.

— Кажи, че вече жив няма да се върнеш, ако това не е истина!

— Да не се върна жив, ако той не издъхна веднага.

Какво ли още не бих поел върху себе си. Но тя като че ли ми вярва вече. Дълго охка и плаче. Трябва да ѝ разкажа как е станало всичко и измислям една история, в която сега и аз самият почти вярвам.

На тръгване тя ме целува и ми подарява една негова снимка. Той се е облегал с новобранската си униформа на кръгла маса, чиито крака са неодялани брезови клони. Отзад като върху кулиса е нарисувана гора. На масата — бирена чаша.

* * *

Последна вечер вкъщи. Всички са се умълчали. Лягам си рано, хващам възглавниците, притискам ги до себе си и заравям глава в тях. Кой знае дали някога пак ще легна в пухено легло!

Късно през нощта майка ми влиза в стаята. Мисли, че спя, а и аз се преструвам на заспал. Да разговаряме, да стоим будни заедно е твърде тежко.

Тя остава почти до разсъмване, въпреки че има болки и от време на време се превива. Най-после не издържам повече и се преструвам, че се събуждам.

— Върви да спиш, мамо, ще настинеш тук.

Тя казва:

— После мога да спя колкото искам.

Изправям се.

— Та аз не отивам веднага на фронта, мамо. Първо, трябва да изкарам четири седмици в полевия лагер. Оттам може и да прескоча някоя неделя насам.

Тя мълчи. После ме пита тихо:

— Много ли те е страх?

— Не, мамо.

— Исках да ти кажа и това: пази се от жените във Франция. Лоши са те там.

Ах, майко, майко! За теб съм още дете — защо не мога да сложа глава на скута ти и да заплача? Защо трябва винаги да съм по-силният, винаги да се владее, та и аз искам веднъж да поплача и да ме утешават, аз наистина не съм много повече от дете, в шкафа още висят късите ми момчешки панталонки — толкова малко време има оттогава, защо отмина то?

Казвам колкото мога по-спокойно:

— Където сме ние, мамо, няма никакви жени.

— И много се пази там, на фронта, Паул!

Ах, майко, майко! Защо не те взема в прегръдките си и тъй да умрем! Що за бедни псета сме ние!

— Да, мамо, ще се пазя.

— Ще се моля всеки ден за тебе, Паул.

Ах, майко, майко! Нека станем и си отидем оттук, да се върнем назад през годините, докато цялата тази мъка се махне от нас, да се върнем само при теб и при мен, майко!

— Може би ще ти дадат някоя служба, дето не е толкова опасна.

— Да, мамо, може и да ме пратят в кухнята, твърде възможно е.

— Пък не отказвай, ако ще другите да говорят...

— За това не ме е грижа, мамо...

Тя въздиша. Лицето ѝ е като бледо сияние в тъмнината.

— Сега върви да спиш, мамо.

Тя не отговаря. Ставам и я загръщам с моето одеяло. Тя се подпира на ръката ми, има болки. Така я завеждам оттатък. Оставам още малко при нея.

— А ти да оздравееш, мамо, докато се върна.

— Да, да, детето ми.

— И не ми пращайте нищо, мамо. Там имаме достатъчно за ядене. На вас ви е повече нужно тук.

Лежи бедничката ми в леглото, тя, която ме обича повече от всичко на света. Когато ставам да изляза, казва бързо:

— Приготвила съм ти още два чифта долни гащи. От хубава вълна. Ще ти държат топло. Не забравям да ги сложиш в раницата.

Ах, майко, зная колко висене и тичане, и просене ти е струвало да намериш тия два чифта гащи! Ах, майко, майко, как може да се проумее това, че трябва да си отида от теб, та кой друг има някакво право на мен освен само ти. Още седя тук и ти лежиш там имаме да си кажем толкова много неща, а не ще можем никога да си ги кажем.

— Лека нощ, мамо.

— Лека нощ, детето ми.

В стаята е тъмно. Чува се тежкото дишане на майка ми. Часовникът цъка. В прозорците духа вятър. Кестените шумят.

В коридора се препъвам о раницата, която вече приготвена, защото утре трябва да тръгна много рано.

Захапвам възглавниците, вкопчвам се с юмруци в железните пръти на кревата. По-добре да не бях си идвал. Там, на фронта, бях безразличен и често пъти без надежда — сега вече това няма да бъде възможно. Бях войник, а сега съм само горест за себе си, за майка си, за всичко, което е тъй безутешно и няма край.

Не биваше да си идвам в отпуск.

[1] Войната — голямо нещастие — бедни момчета (фр.). — Б.пр.

VIII

Бараките на полевия лагер още ми са познати. Тук Химелщос възпитаваше Тяден. Но иначе не познавам почти никого; всичко се е променило, както става винаги. Само някои от хората съм виждал бягало преди.

Службата си изпълнявам механично. Вечер съм почти винаги във войнишкия клуб, там има списания, които не чета; но има и едно пиано, на което обичам да свиря. Прислужват две жени, едната младичка.

Лагерът е опасан с висока телена ограда. Когато се връщаме късно от войнишкия клуб, трябва да имаме пропуски. Който се разбира с часовия, може да се мъкне и така.

С ротата правим учения в полето, между хвойнови храсти и брезови горички. Поносимо е, когато не искат нещо повече от нас. Тичаме, залягаме и от дишането ни крехките стебълца и цветчета се поклащат леко. Гледан толкова отблизо, светлият пясък е чист, сякаш направен в лаборатория от множество съвсем мънички камъчета. Изпитваш странно изкушение да заровиш ръка в него.

Но най-хубавото тук са горите с брези по краищата им. Те си менят всеки миг цвета. Сега стеблата им блестят в най-ярко бяло, а между тях ефирна и нежна се люлее пастелната зеленина на листата; в следващия миг всичко се променя в опаловосиньо, което сребристо се проточва от краищата и размива зеленото; но тук-там то тутакси потъмнява до черно, щом облак забули слънцето. И тази сянка се носи като призрак между сега бледите стебла и нататък в полето чак до хоризонта — в това време брезите вече изплуват като празнични знамена с бели върлини пред златисточервената жаравна на багрещите се листа.

Често тъй се унасям в тази игра на най-нежни светлини и прозирни сенки, че почти пропускам да чуя командите — когато си сам, започваш да съзерцаваш природата и да я обичаш. А тук не общувам с много хора, пък и не искам да общувам извън обичайните

рамки. Твърде малко се познаваме помежду си, за да правим друго, освен да побъбрим и вечер да поиграем на „седемнадесет и четири“ или на комар.

До нашите бараки е разположен големият руски военнопленнически лагер. Той е отделен наистина с телени прегради от нас, но пленниците все някак успяват да преминат отсам. Имат много смутен и напласен вид, при това повечето са едри, брадати мъже — затова приличат на бити, усмирени санбернарски кучета.

Вървят все около нашите бараки и тършуват из кофите за боклук. Трудно е да си представи човек какво намират в тях. Храната и при нас е оскъдна и най-вече лоша, дават ни репи, нарязани на шест и варени във вода, моркови — още кални; петнистите картофи са вече голямо лакомство, а най-голям деликатес е рядката оризова чорба, в която уж плават ситно нарязани жили от говеждо месо. Толкова ситно са нарязани, че въобще не се виждат.

Въпреки това, разбира се, всичко се изяжда. Ако се намери някой толкова богат, че да не облизва всичко до последната шушка, до него вече чакат десетина други, за да му го вземат от ръцете. Само остатъците, които не могат да се огребат с лъжица, се измиват и се изсипват в кофите за боклук. Там понякога попадат и обелки от ряза, плесенявали кори хляб и всякакви боклуци.

Тази именно рядка, мътна, нечиста водица е целта, към която се стремят пленниците. Те жадно я изгребват от вонящите кофи и я отнасят под рубашките си.

Странно чувство е да видиш тъй близо нашите неприятели. Лицата им те карат да се замислиш — благи селски лица, широки чела, широки носове, широки устни, широки длани, вълниста коса. Би трябвало да ги използват за оране, за косене и за бране на ябълки. Изглеждат още по-добродушни от нашите фризийски селяни.

Тъжна картина е да гледаш, когато просят за малко храна. Всички са измършавели, защото им дават колкото да не умрат от глад. Самите ние вече отдавна не си дояждаме. Те боледуват от дизентерия, някои с уплашен поглед показват крадешком окървавените краища на ризите си. Гърбовете и вратовете им са изкривени, коленете — пречупени, очите гледат косо изотдолу, когато протегнат ръка и с малкото думи, които знаят, просят — просят с меките си, тихи басови гласове, които напомнят топли печки и родни къщи.

Има хора, които ги гощават с ритници, та те се завалят и падат на земята — но такива са малцина. Повечето не им правят нищо, само ги отминават. Случва се обаче толкова да ти додеят с окаяното си просене, че да кипнеш и да ги изриташ. Само да не гледаха така — колко мъка може да се таи в тия две мънички петънца, които могат и с пръст да се закрият — очите.

Вечер идват в бараките и търгуват. Разменят срещу хляб всичко, каквото имат. Понякога успяват, защото имат хубави ботуши, а нашите са лоши. Кожата на високите им ботуши е чудно мека, като юфт. Селските синове при нас, които получават от къщи мазнини могат да си позволят такава размяна. Цената на чифт ботуши е горе-долу два до три войнишки хляба или един хляб и малко кравайче метвурст.

Но почти всички руси отдавна са дали каквото са имали. Облечени са само с жалки парцали и се опитват да разменят малки дърворезби и предмети, които са изработили от осколки или от медни направляващи гривни от снаряди. От тези неща, разбира се, не може да се изкара кой знае колко, макар да са им стрували много труд — няколко резена хляб са достатъчна цена. Нашите селяни са жилави и хитри, когато се пазарят. Държат под носа на русина парчето хляб или суджук, докато той пребледнее от ламтеж и обърне очи, тогава всичко му е все едно. Нашите обаче завиват пляквата си с всичката дребнава старателност, на която са способни, изваждат дебелиите си джобни ножчета, отрязват бавно и грижливо за себе си комат хляб от своя запас и на всеки залък отхапват за награда по парче от твърдия хубав суджук. Дразня се, като ги гледам да се гощават така и ми иде да им стоваря нещо по дебелиите кратуни. Рядко дават другиму нещо. Пък и малко се познават помежду си.

Често стоя на пост при русите. В тъмнината виждам как фигурите им се движат като болни щъркели, като големи птици. Приближават се досами мрежата и опират лица на нея, вкопчили пръсти в бримките. Често се скупчват един до друг и така вдишват жадно вятъра, който иде от полето и от горите.

Рядко говорят, и то само някоя и друга дума. Помежду си се отнасят по-човешки и бих казал, по-братски, отколкото ние тук. Но то е може би само защото се чувствуват по-нещастни от нас. При това войната е вече свършила за тях. Но да чакаш да те пипне дизентерията, и това не е живот.

Опълченците, които ги пазят, разправят, че отначало били поживи и събудени. Имали, както това винаги става, сношения помежду си и често се стигала до юмручни удари и вадене на ножове. Сега са съвсем затъпели и равнодушни; повечето дори не онанират вече, толкова са изнемощели, макар че иначе това е общ порок и дори го вършат по цели бараки заедно.

Стоят до мрежата, случва се някой да се отдръпне назад и тогава друг заема мястото му в редицата. Повечето са мълчаливи; само някои просят за угарка от изпушена цигара.

Гледам тъмните им силуети. Брадите им се развяват от вятъра. Не зная нищо за тях освен това, че са пленници, и тъкмо то така ме покъртва. Животът им е безименен и без вина; ако знаех повече за тях — как се казват, как живеят, какво очакват, какво ги измъчва, вълнението ми би имало някаква цел и би могло да се превърне в състрадание. Но сега долавям у тях само болката на живата твар, страшната мъка на живота и жестокосърдечието на хората.

Една заповед е направила от всички тези кротки същества наши врагове; друга заповед би могла да ги превърне в наши приятели. На някаква маса подписват къс хартия неколцина души, които никой от нас не познава; и години наред нямаме по-висша цел от това, върху което в друго време тежи презрението на света и най-страшното му наказание. Кой би могъл още да прави разграничение между тези неща, като гледа тия кротки хора с детски лица и апостолски бради! Всеки подофицер и всеки учител са за новобранеца и за ученика по-зли врагове, отколкото те за нас. И въпреки това пак бихме стреляли по тях и те по нас, ако бяха свободни.

Изтръпвам: не бива да мисля повече за това. Този път води към гибел. Още не е дошло времето; но няма да загубя нишката на тая мисъл, ще я запазя, ще я спотая у себе си, докато свърши войната. Сърцето ми бие: това ли е целта, великото, неповторимото, за което съм мечтал в окопите, което търсех като изход и основание на живота след тази катастрофа на всичко човешко, това ли е задачата на нашия по-сетнешен живот, изкуплението за годините на ужаса?

Изваждам цигарите си, накъсвам всяка на две и ги раздавам на русите. Те се покланят и ги запалват. В няколко лица замъждяват червени точки. Те ме утешават; напомнят ми малки прозорчета на тъмни селски къщи, зад които стеат са като тихо убежище.

Дните текат. В една мъглива утрин пак погребват някакъв русин; сега умират почти всеки ден по неколцина. Случвам се тъкмо на пост, когато го заравят. Пленниците пеят хорал, пеят многогласово и то звучи така, като че не са вече гласове, а орган, свирещ някъде далеч в полето.

Погребението свършва бързо.

Вечерта те пак стоят до телената мрежа и вятърът духа от брезите към тях. Звездите са студени.

Вече познавам неколцина, които говорят доста сносно немски. Единият е музикант; разправя, че бил цигулар в Берлин. Като чува, че мога да свиря малко на пиано, донася цигулката си и започва да свири, другите сядат на земята и се облягат с гръб на мрежата. Той стои прав и свири; на лицето му се изписва оня унесен израз, какъвто имат цигуларите, когато притворят очи; после пак почва да люлее цигулката в ритъм и ми се усмихва.

Сигурно свири народни песни, защото другите тихо му пригласят. Те са като тъмни хълмове, които пеят из земните недра. Гласът на цигулката е като стройна девойка над тях, светъл и самотен. Гласовете спират, а цигулката остава — тъничка в нощта, сякаш зъзне; трябва да си съвсем близо до нея, в някоя стая би било по-добре — тук навън ти става тъжно, когато тя се лута сам-сама.

В неделя не ми дават отпуск, понеже вече съм използвал големия си отпуск. Затова последния неделен ден преди заминаването идват на свиждане баща ми и сестра ми. Целия ден седим във войнишкия клуб. Къде другаде да идем? В бараката не ни се ходи. По обед излизаме на разходка из полето.

Часовете мъчително се нижат; не знаем за какво да приказваме. Затова говорим за болестта на мама. Вече е сигурно, че е рак, постъпила е в болница и скоро ще я оперират. Лекарите дават надежда, че ще оздравее, но още не сме чували някой да е оздравял от рак.

— А къде е настанена? — питам.

— В болницата „Св. Луиза“ — казва баща ми.

— В кое отделение?

— Трето. Трябва да изчакаме да видим какво ще струва операцията. Тя сама поиска да бъде в третото. Каза, че там имало с какво да се развлича. Пък и по-евтино е.

— Тогава, значи, лежи с много други в една зала. Дано може да спи през нощта.

Баща ми поклаща глава. Лицето му е изнурено и цялото набраздено с бръчки. Майка ми боледува отдавна; въпреки че отиваше в болницата само когато биваше принудена, това винаги ни е струвало много пари и животът на баща ми всъщност премина с тези грижи.

— Да знаехме само колко ще струва операцията — казва той.

— Не попитахте ли?

— Не, не бива тъй направо — лекарят може да се разсърди, не бива, нали той ще оперира мама.

Да — мисля си с горчивина, — така е при нас, така е при тях, бедните хора. Не смеят да попитат за цената и предпочитат ужасно да се притесняват; другите обаче, които нямат нужда да питат, смятат за съвсем естествено да се спазарят предварително. А и на тях лекарят не би се разсърдил.

— Превръзките след това също са много скъпи — казва баща ми.

— Осигурителната каса не плаща ли нещо? — питам аз.

— Майка ти боледува вече много дълго време.

— Ами пари имате ли?

Той поклаща глава.

— Не, но аз мога пак да работя извънредни часове.

Зная: ще стои до среднощ на масата си и ще сгъва, подлепва и изрязва. Към осем вечерта ще хапне нещо от блудкавата, слаба храна, която получава с купони. После ще вземе един прах против главоболието си и ще продължи да работи.

За да го поободря, разказвам му някои историйки, които ми идват наум, войнишки вицове и други такива за генерали и фелдфебели, които по някакъв случай са били насадени на пачи яйца.

След това изпращам двамата до гарата. Дават ми един буркан мармалад и пакет картофени тиганици, които майка ми е приготвила за мен.

Сетне те заминават и аз се връщам назад.

Вечерта си намазвам мармалад върху тиганиците и ям. Но не ми се услажда. Затова излизам, за да занеса тиганиците на русите. Тогава

ми идва наум, че мама сама ги е пържила и че може би е имала болки, когато е стояла при горещата печка. Прибирам пакета в раницата си и вземам само две парченца за русите.

IX

Пътуваме няколко дни. На небето се появяват първите самолети. Минаваме покрай товарни ешелони. Оръдия, оръдия... Прехвърляме се на полевата теснолинейка. Разпитвам за моя полк. Никой не знае къде е разположен в момента. Пренощувам някъде, някъде получавам сутринта храна и няколко неопределени инструкции. И отново тръгвам на път с раницата и пушката.

Когато пристигам, не намирам вече никого от нашите в разрушеното селце. Научавам, че са ни сформирали в хвърчаща дивизия, която хвърляли навсякъде, където стане горещо. Това не ме настройва много весело. Разправят ми, че сме претърпели големи загуби. Разпитвам за Кат и Алберт. Никой не знае нищо за тях.

Продължавам да търся и да се лутам — то е някакво чудновато чувство. Една нощ и после още една станувам на полето като индианец. Сетне получавам точни сведения и следобед вече мога да се представя в канцеларията.

Фелдфебелът ме задържа тук. Ротата ще се върне след два дни, няма смисъл да ме пращат сега при тях.

— Как мина отпуската? — пита той. — Хубаво, а?

— Горе-долу — отговарям.

— Да, да — въздиша той, — само да не трябваше човек да се връща отново. Това винаги ти разваля втората половина.

Шляя се нагоре-надолу, а на другата сутрин ротата се завръща — всички сиви, изкаляни, навъсени и унили. Скачам и се спускам сред тях, очите ми търсят, ето го Тяден, там пухти и Мюлер, ето ги Кат и Кроп. Пак нагласяме сламениците си един до друг. Чувствувам се някак виновен, като ги гледам, а няма причина. Преди да си легнем, изваждам останалото от картофените тиганици и мармалада, за да хапнат и те.

Двете най-горни тиганици са хванали мухъл, но още стават за ядене. Тях оставям за себе си, а по-запазените давам на Кат и Кроп.

Кат дъвче и пита:

— Сигурно са от майка ти?

Аз кимам.

— Хубаво — казва той, — познава се по вкуса.

Иде ми да заплача. Вече сам себе си не разбирам.

Но ще ми стане по-добре тук с Кат и Алберт, и другите. Тук ми е на мен мястото.

— Имал си късмет — шепне ми Кроп, преди да заспим, — говори се, че ще отидем в Русия.

В Русия. Че там вече няма война.

В далечината тътне фронтът. Стените на бараките дрънчат.

* * *

Голямо чистене и лъскане. Проверка след проверка. Оглеждат ни от всички страни. Което е скъсано, се заменя с ново. Успявам да докача една безукорна нова куртка, Кат, разбира се — цяла униформа. Пръска се слух, че щяло да има мир, ала другата мътва е по-правдоподобна: че ще ни прехвърлят в Русия. Но пък защо ни трябва по-добри дрехи за Русия? Накрая истината излиза наяве: кайзерът пристига на обиколка.

Затова са многото проверки и приготовления.

Цяла седмица имам чувството, че сме в новобранска казарма: толкова усилено работим и се обучаваме. Всички са сърдити и нервни, защото прекаленото чистене не ни е по вкуса, още по-малко — парадната маршировка. Тъкмо тези неща дразнят войника повече, отколкото самите окопи.

Най-после идва и този момент. Ние стоим мирно, появява се кайзерът. Любопитни сме да го видим как изглежда. Той крачи пред строените редици и да си кажа право, оставам малко разочарован: според портретите си го бях представял по-едър, по-внушителен, най-вече с някакъв гръмовен глас.

Той раздава железни кръстове и заговаря с тоя, с оня.

След това сядаме на приказки. Тяден забелязва учудено:

— Това е, значи, най-висшето началство, дето съществува. Пред тоя всеки трябва да стои мирно, изобщо всички! — Той се замисля: — Дори Хинденбург трябва да му стои мирно, а?

— Да — потвърждава Кат.

Тяден още не е свършил. Размишлява известно време, после запитва:

— А ако е някой крал, пак ли трябва да стои мирно пред кайзера?

Никой не знае точно, но не ни се вярва да е така. И двамата са толкова високопоставени, че при тях сигурно вече няма никакво стоене мирно.

— Какви щуротии ти идват на ума — казва Кат. — Важното е, че ти самият стоиш мирно.

Но Тяден е като хипнотизиран от тази мисъл. Суховатата му иначе фантазия сега се раздува като мехур.

— Чуйте какво ще ви кажа — оповестява той, — мен въобще не ми се побира в главата, че и кайзерът ходи в нужника като мен.

— Виж, за това можеш да заложиш главата си — смее се Кроп.

— На тоя нещо му е мръднала чивията — допълва Кат, — каква муха ти е бръмнала в главата, Тяден? Я сам върви по-скоро в нужника да ти се избистри главата, че да не дърдориш като пеленак.

Тяден излиза.

— Едно обаче искам все пак да зная — казва Алберт, — щеше ли да има война, ако кайзерът беше казал „не“?

— Сигурен съм в това — обаждам се аз, — той и без това, казват, отначало не бил искал.

— Да речем, че сам не е могъл да направи нищо, но ако двадесет-тридесет души в целия свят бяха казали „не“, тогава?

— Тогава, да — съгласявам се аз, — но там е работата, че тъкмо те са искали.

— Смешно е, като си помисли човек — продължава Кроп, — ние сме дошли тук да защитаваме нашето отечество. Но и французите са там отсреща, за да защитават отечеството си. Кой тогава е прав?

— Може би и едните, и другите — казвам аз, без сам да го вярвам.

— Е, добре — възразява Алберт и виждам, че иска да ме постави натясно, — ама нашите професори, пастори и вестници говорят, че само ние сме били прави, и дано да е така; но пък френските професори, пастори и вестници твърдят, че само те били прави. Какво излиза тогава?

— Това не знам — казвам аз, — знам само, че има война и всеки месец се намесват нови държави в нея.

Тяден отново се появява. Той още е възбуден и веднага се включва в разговора, като задава въпроса, как въобще се стига до война.

— Повечето пъти така, че една държава нанася тежка обида на друга — отговаря Алберт с известно чувство на превъзходство.

— Държава ли? Това не мога да го разбера. Една планина в Германия не може да обиди някоя планина във Франция. Или пък река, или гора, или нива.

— Ти наистина ли си толкова тъп или само се правиш на такъв? — сопва се Кроп. — Не искам да кажа това. Един народ обижда друг...

— Щом е тъй, аз нямам работа тук — отвръща Тяден, — аз не се чувствам обиден.

— И на теб да вземе да обяснява нещо човек! — казва ядосан Алберт. — За такъв селяндур като тебе въобще не става дума!

— Тогава, значи, мога спокойно да си отида в къщи — упорствува Тяден и всички се смеят.

— Абе, братче, говорим за народа като цяло, значи държавата — извиква Мюлер.

— Държавата, та държавата — Тяден хитро изплющява с пръсти, — селски стражари, полиция, данъци, това е то нашата държава. Ако ми говорите за нея, много благодаря.

— Тук си прав — казва Кат, — веднъж и ти да кажеш нещо вярно, Тяден; държава и отечество — това са наистина две различни неща.

— Да, но едното върви с другото — разсъждава Кроп. — Няма отечество без държава.

— Така е. Но не забравяй, че почти всички ние сме прости хора. А и във Франция повечето хора са работници, занаятчии или дребни чиновници. Защо му е на един френски шлосер или обушар да ни напада? Не, това правят само правителствата. Никога не съм виждал французин, преди да дойде тук, и същото ще е с повечето французи. И тях ги питат толкова, колкото питат нас.

— Тогава защо въобще има война? — пита Тяден.

Кат свива рамене.

— Сигурно има хора, които извличат полза от войната.

— Е, ама аз не съм от тях — хили се Тяден.

— Нито ти, нито който и да било тук.

— А кой тогава? — упорствува Тяден. — Кайзерът също няма полза от нея. Че той си има всичко каквото му трябва.

— Това не казвай — възразява Кат. — Той досега не е имал война. А всеки по-голям кайзер има нужда поне от една война, иначе няма да стане прочут. Отвори само учебниците си и ще видиш.

— Те и генералите стават прочути на война — казва Детеринг.

— По-прочути и от кайзера — потвърждава Кат.

— Сигурно зад тях се крият други хора, които искат да спечелят от войната — промърморва Детеринг.

— Мисля, че то е по-скоро нещо като треска — каза Алберт. — Никой не го иска всъщност и изведнъж ти идва до главата. Ние не искахме войната, другите говорят същото и въпреки това половината свят се е натопил в нея.

— Ония отсреща обаче лъжат повече от нас — забелязвам аз. — Я си спомнете позивите у пленниците, в които пишеше, че сме ядели белгийски деца. Хора, дето пишат такива работи, трябва да ги бесят. Те са истинските виновници.

Мюлер се изправя.

— Във всеки случай по-добре войната да е тук, от колкото в Германия. Я погледнете тия разровени полета!

— Това е истина — съгласява се Тяден, — но още по-добре е да няма война.

И си излиза горд, задето най-после ни е затворил устата на нас, школниците. Всъщност неговото мнение е твърде типично тук, постоянно го чуваш и не щеш да му възразиш нищо смислено, защото то изключва всякакви други съображения. Националното чувство на простия войник се свежда до това, че е на фронта. Но и с това се свършва, всичко друго преценява практически и от собствената си гледна точка.

Алберт се тръшва ядосан на тревата.

— Най-добре е да не говорим за тези дивотии.

— И да говорим, нищо няма да се промени — съгласява се Кат.

На всичко отгоре трябва да върнем почти всички нови неща, които ни раздадоха, и получаваме пак предишните си вехтории. Хубавите бяха само за парада.

Вместо към Русия отиваме пак на фронта. Пътят минаваме през една окаяна гора с разкъсани стволове и разорана земя. Тук-там зеят страшни ями.

— Дявол да го вземе, тук здравата са ударили — казвам на Кат.

— Минохвъргачки — отвръща той и посочва нагоре.

Сред клоните висят мъртъвци. Един гол войник е кацнал върху чаталест клон, каската му е още на главата, иначе няма дрехи на себе си. Само половината от него стои там горе, труп без крака.

— Какво е станало тук? — питам.

— Тоя са го изхлузили от дрехите — изръмжава Тяден.

Кат казва:

— Чудна работа, вече няколко пъти виждаме такова нещо. Като се стовари такава мина, наистина ти издърпва дрехите от гърба. Това е от въздушното налягане.

Поглеждам по-нататък. Наистина е така. Там висят само дрипи от униформа, другаде е залепнала кървава каша, която някога е била човешки крайници. Тук лежи труп, на който само на единия крак е останало парче от долните гащи, а на врата — яката на куртката. Иначе си е гол, дрехите висят на близкото дърво. Двете ръце ги няма, сякаш са отвинтени. Едната откривам двадесет крачки по-нататък в храсталака.

Мъртвият лежи ничком. Там, където са раните на ръцете, земята е почерняла от кръвта. Под нозете шумата е разхвърляна, сякаш човекът още е ритал с рака.

— Не е шега, Кат — казвам.

— И парче снаряд в корема също не е — отвръща той и свива рамене.

— Само не се размеквайте — додава Тяден.

Това не може да е станало много отдавна, кръвта е още прясна. Тъй като всички войници, които виждаме, са мъртви, не се задържахме повече, а съобщаваме за тях на следващия санитарен пункт. В края на краищата не е наше задължение да вършим работата на тия катъри с носилките.

Трябва да се изпрати патрул напред, за да разузнае докъде е още заета неприятелската позиция. Поради отпускате у мен е заседнало някакво особено чувство спрямо другите и затова сам пожелавам да отида. Уговаряме плана за действие, промъкваме се през телената мрежа, сетне се разделяме, за да пълзим поотделно напред. След малко попадам на една плитка яма и се хлъзвам в нея. Оттук се оглеждам.

Полето наоколо се обстрелва със среден картечен огън. Бият от всички страни, не много силно, но все пак достатъчно, за да не мога много-много да стърча.

Разтваря се парашутче на светлинна ракета. Теренът е като замръзнал под мъртвата светлина. Толкова по-непрогледна става след това тъмнината. В окопите неотдавна разправяха, че срещу нас имало чернокожи. Неприятно е, защото не се различават добре, пък и са много ловки като патрули. Странно нещо, но и те често пъти са също тъй непредпазливи — Кат и Кроп веднъж, по време на разузнаване, очистиха цял противников патрул от черни, защото от нетърпение да запушат, запалили по пътя цигари. Кат и Алберт трябвало само да се прицелват в тлеещите огънчета на цигарите.

Край мен изсвистява малък снаряд. Не съм чул приближаването му и страшно се уплашвам. В същия миг ме обзема безразсъден ужас. Тук съм сам и почти безпомощен в тъмнината — може би отдавна ме следят от някоя яма две други очи и гранатата е вече приготвена да ме разкъса на парчета. Опитвам се да се овладее. Това не е първият ми патрул, нито е от най-опасните. Но е първият след отпускате ми, а освен това местността ми е още доста чужда.

Мъча се да си втълпя, че възбудата ми е нелепост, че в тъмното по всяка вероятност нищо не ме дебне, защото иначе нямаше да стрелят тъй ниско над земята.

Напразно. Мислите ми се гонят безредно в главата — чувам предупредителния глас на майка ми, виждам русите с веещите се бради, облегли се на мрежата, привижда ми се светлата, чудна картина на лавка с кресла, на едно кино във Валансиен, мъчително и страшно изпъква във въображението ми сивата, безчувствена цев на

пушка, която безгласно ме дебне и следва, накъдето и да завъртя глава; пот избива по цялото ми тяло.

Все още лежа в моя трап. Поглеждам часовника минали са само няколко минути. Челото ми е мокро, очните ми кухини са влажни, ръцете треперят, тихо пъшкам. Това е чисто и просто ужасен пристъп на страх, долнопробен кучешки страх да подам глава на вълн и да изпълзя напред.

Напрежението ми се размеква като каша в желанието да остана да лежа тук. Крайниците ми са залепнали за земята. Правя един напразен опит — не искат да се отделят. Притискам се в пръстта, не мога да вървя напред, решавам да остана да лежа тук.

Но тутакси ме залива отново вълната — вълна на срам, угризение и все пак на сигурност. Повдигам се, за да хвърля поглед наоколо. Очите ми горят, така напрегнато се вирам в тъмното. Светва ракета — отново залягам.

Боря се безсмислено, объркано със себе си, искам да изляза от ямата и пак се хлъзвам обратно, казвам си: „Трябва да излезеш, там са твоите другари, това не е някаква си глупава заповед“ и веднага след това: „Какво ме е грижа, имам само един живот за губене!“

Всичко е от този отпуск — мъча се ядно да се извинявам. Но сам не го вярвам, чувствавам ужасна отмала, надигам се бавно и протягам лакти напред, притеглям гърба след тях и вече лежа наполовина на ръба на ямата.

В този миг чувам шумове и се стрелвам назад. Въпреки грохота на артилерията подозрителните шумове се чуват ясно. Ослушвам се — шумът е зад мен. Това са наши хора, движат се в окопите. Сега долавям и сподавени гласове. Според тона може и да е Кат, дето говори там.

Изведнъж необикновена топлина се разлива в мен. Тези гласове, тези няколко тихи думи, тези стъпки в окопа зад мен ме изтръгват рязко от страшното усамотение на смъртния ужас, на който почти се бях поддал. Те са нещо повече от самия живот, тия гласове, повече от майчина ласка и от страха, те са най-могъщото и най-закрилящото, което има на света — гласовете на моите другари.

Вече не съм трепереща отломка живот, сам в тъмнината — аз принадлежа на тях и те ми принадлежат, всички изпитваме същия страх и живеем същия живот, ние сме свързани някак просто и

неразривно. Иска ми се да зароя лице в тях, в тия гласове, в тия откъслечни думи, които ме спасиха и ще ме крепят и занаяпред.

* * *

Внимателно използвавам от ямата и пролазвам напред. Пъпля на четири крака; напредвам добре, засичам посоката, оглеждам се и запомням блясъка на оръдейните изстрели, за да мога да се върна после назад. След това се опитвам да вляза във връзка с останалите.

Все още чувствам страх, но това е страх разумен, напрегнато до краен предел внимание. Нощта е ветровита и при всяко святкане на оръдията пробягват сенки. Поради това виждам или прекалено много, или прекалено малко. Често се вцепенявам, но все без причина. Така стигам доста напред и след това в кръг се отправям за назад. Не можах да се свържа с другите. Всеки метър към нашия окоп ме изпълва с упование — но и ме кара още повече да бързам. Няма да е хубаво тъкмо накрая да ме пречукат.

Изведнъж ме пронизва нова уплаха. Вече не мога точно да налучкам посоката. Свличам се тихо в една яма и се опитвам да се ориентирам. Неведнъж се е случвало някой да скочи зарадван в окопа пред него и едва тогава да разбере, че е попаднал точно там, където не трябва.

След малко пак се вслушвам. Още не мога да открия верния път. Лабиринтът от ями ми се струва сега тъй необозрим, че от възбуда не зная вече на коя страна да се обърна. Може би пълзя успоредно на окопите, това може да продължи безкрайно. Затова пак криввам встрани.

Проклети ракети! Горят сякаш по цял час, при най-малкото движение около мене засвистяват куршуми.

Но няма как, трябва да изляза от ямата. На пресекулки се придвижвам напред, пъпля като рак и си раздирам ръцете в нащърбените осколки, остри като бръсначи. Понякога имам впечатлението, че небето на хоризонта леко просветлява, но може да е само илюзия. И постепенно си давам сметка, че вече пълзя за спасението на живота си.

Избухва снаряд. Веднага след него — още два. И адът започва. Внезапен артилерийски огън. Трещят картечници. Засега не ми остава друго, освен да лежа. Изглежда, че започва атака. Отвред излитат сигнални ракети. Неспирно.

Лежа превит в голяма яма, краката ми са във вода до корема. Ако започне атака, ще се потопя колкото мога във водата, без да се задуша, с лице в тинята. Ще се преструвам на убит.

Изведнъж чувам как огънят отскача назад. Мигновено се свличам във водата на дъното, каската отметната на тила, устата вдигната само колкото да мога да поемам въздух.

После се смръзвам — някъде се чува дрънчене, стъпки трополят все по-наблизо, — всичките ми нерви са свити в ледено кълбо. Стъпките изтопуркват над мен, първата редица отминава. В мен има само една разкъсваща мисъл: Какво ще правиш, ако някой скочи в твоята яма? Бързо измъквам малката кама, хващам я здраво и пак я натиквам с ръка в тинята. Ще я забия веднага, ако някой скочи в ямата — тази мисъл пулсира в челото ми, — веднага ще му прережа гръкляна, за да не може да вика, друг изход няма, той ще бъде също тъй уплашен като мен и в страха си двамата ще се нахвърлим един върху друг, аз трябва да бъда първият.

Започват да стрелят и нашите батареи. Наблизо до мен пада снаряд. Това ме подлудява — само това оставаше, да ме улучи наше оръдие; псувам и скърцам със зъби в калта — припадък на безсилна ярост, накрая мога само още да стена и да се моля.

Трясъкът на снарядите ме оглушава. Ако нашите контраатакуват, ще бъда освободен. Притискам глава о земята и се вслушвам в глухия тътен, сякаш експлозии в далечен рудник — после пак я вдигам, за да мога да чувам шумовете горе.

Картечниците тракат. Зная, че нашите телени заграждения са здрави и почти невредими; по част от тях е пуснат ток с високо напрежение. Пушечният огън е засилва. Те не могат да пробият и трябва да се оттеглят назад.

Свивам се пак на кълбо, напрегнат до краен предел. Отново се чува дрънченето и влаченето, тропотът на стъпки. Откъслечен пронизителен вик. Атаката е отбита.

Станало е малко по-светло. Покрай мен профучават стъпки. Първите. Отминават. След тях други. Тракането на картечниците се слива в непрекъсната верига. Тъкмо искам да се пообърна и нещо изтрополява, едно тяло изплясква тежко до мен в ямата, търкулва се и ме притисва отгоре...

Не мисля нищо, не решавам нищо — бясно забивам ножа и само усещам как тялото се сгърчва, след това омеква и се свлича като чувал. Когато идвам на себе си, ръката ми е лепкава и мокра.

Другият хъхри задавено. Струва ми се като че крещи, всяко вдишване е като вик, като гръм — но това е само биенето на кръвта в жилите ми. Искане ми се да му запуша устата, да я натъпча с пръст, да го промуша още веднъж, за да млъкне, защото ще ме издаде; но вече съм толкова изтрезнял и изведнъж така отмалял, че не мога повече да вдигна ръка срещу него.

Пропълзявам до най-далечния ъгъл на ямата и се свивам там, вторачил очи в него, стиснал ножа, готов, ако мръдне, пак да се хвърля върху него. Но той вече нищо не може да ми стори, разбирам това по хъркането му.

Виждам го неясно. Имам само едно желание — да се измъкна оттук. Ако това не стане скоро, ще се развидели прекалено много; и сега е трудно вече. Но като понечвам да вдигна глава, тутакси виждам, че е невъзможно. Картечният огън е тъй плътен, че ще ме надупчат на решето, преди още да съм направил един скок.

Опитвам още веднъж с каската и я вдигам нагоре, за да видя на каква височина минават изстрелите. Миг по-късно един куршум я избива от ръката ми. Огънят, значи, бие много ниско над земята. Не съм се отдалечил достатъчно от противниковата позиция и някой от техните стрелци веднага ще ми види сметката, ако се опитам да побягна.

Става все по-светло. Очаквам задъхан атака от нашите. Ръцете ми са бели на кокалчетата, тъй силно съм ги стиснал, тъй пламенно се моля огънят да спре и другарите да дойдат.

Минутите се точат една след друга. Вече не смея да погледна към тъмната фигура в ямата. Взирам се напрегнато встрани и чакам, чакам.

Снарядите свирят, кръстосани в стоманена мрежа, и не спират, не спират.

Тогава виждам окървавената си ръка и изведнъж ми се повдига. Вземам пръст и я натривам върху кожата, така ръката е поне накаляна и кръвта не се вижда.

Огънят не отслабва. Сега е еднакво силен и от двете страни. Нашите сигурно вече отдавна са ме отписали.

Светло, сиво утро. Хъркането продължава. Запушвам си ушите, но скоро снемam пръстите си, защото не чувам и другите шумове.

Отсреща фигурата се раздвижва. Изтръпвам и поглеждам неволно натам. Очите ми остават като залепени. Там лежи мъж с малки мустачки, главата клюмнала настрани, едната ръка полупревита, главата отпусната безсилно върху нея. Другата ръка лежи върху гърдите и е в кръв.

Той е мъртъв, говоря си, трябва да е мъртъв, вече не чувства нищо; само тялото му още хърка. Но главата се опитва да се надигне, охкането за миг се засилва, после челото пак се свлича върху ръката. Той не е мъртъв, умира, но не е мъртъв. Пропълзявам към него, спирам се, подпирам се на длани, vleka се още малко, чакам — още малко, ужасен път от три метра, дълъг, страшен път. Най-после се озовавам при него.

Той отваря очи. Трябва да ме е чул и ме поглежда с израз на неописуем ужас. Тялото е неподвижно, но очите са изпълнени с такъв огромен страх, щото за миг си помислям, че биха имали силата да повлекат тялото на стотици километри далеч оттук, с един само напън на погледа. Тялото е неподвижно, съвсем спокойно, не издава звук, хъркането е замлъкнало, но очите крещат, в тях е сбран целият живот в безсъвестен порив да избяга, в ужасен страх от смъртта — от мен.

Свивам се и се подпирам на лактите.

— Няма, няма — шепна.

Погледът ме следва. Не съм в състояние да направя и най-малкото движение, докато той не се махне от мен.

После ръката му се свлича бавно от гърдите, само малко, няколко сантиметра, но това движение ме освобождава от властната сила на очите. Навеждам се над него, поклащам глава и шепна:

— Няма, няма, няма — вдигам едната си ръка, за да му покажа, че искам да му помогна, и я прекарвам през челото му. При

приближаването на ръката очите са се свили конвулсивно, сега втрепеността изчезва, клепачите падат по-ниско, напрежението отслабва. Разкопчавам му яката и намествам главата по-удобно.

Устата е полуотворена, той се мъчи да изговаря думи. Устните са сухи. Манерката ми не е тук, не съм я взел със себе си. Но в тинята, долу в ямата, има вода. Смъквам се там, изваждам кърпата си, разгъвам я, натискам я надолу и с шепа загребвам от жълтеникавата вода, която блика през нея.

Той я поглъща. Донасям му още. Сетне разкопчавам куртката му, за да го превържа, ако може. Така или иначе, трябва да направя това, та ако онези отсреща ме пленят, да видят, че съм искал да му помогна, и да не ме застрелят. Той понечва да ме задържи, но ръката му е твърде немоощна. Ризата е залепнала и не може да се издърпа настрани, закопчана е отзад. Не остава друго, освен да се разреже.

Търся ножа и го намирам. Но когато започвам да разрязвам ризата, очите се отварят още веднъж и отново в тях се появява оня вик и безумният израз, та трябва да ги натисна, да ги затворя, и шепна:

— Искам да ти помогна, камарад, camarade, camarade — наблягам на тази дума, за да я разбере.

Три рани са от ножа. Моите бинтове ги покриват, кръвта тече изпод тях, притискам ги по-силно, той изохква.

Това е всичко, което мога да направя. Сега ни остава само да чакаме, да чакаме.

* * *

Какви часове! Хъркането започва отново — колко бавно умира човек! Защото знам едно: той не може да бъде спасен. Опитвах се наистина да си внуша това, но към пладне тази увереност рухна, разнищена от неговите стенания. Ако не бях загубил револвера си при пълзенето, щях да го застрелям. Да го пробода с ножа — не мога.

По обед се унасям в полусън, на границата на мисълта. Гложди ме глад, почти ми се плаче, дето няма какво да ям, но не мога да се боря с това. На няколко пъти давам вода на умиращия и сам пия от нея.

Това е първият човек, когото съм убил със собствените си ръце, когото мога да видя ясно, чиято смърт е мое дело. И Кат, и Кроп, и

Мюлер са виждали, когато са улучвали някого, с мнозина става така, особено в ръкопашен бой...

Но всяко негово вдишване оголва сърцето ми. Този умиращ е господар на часовете, той има невидим нож, с който ме пронизва — времето и моите мисли.

Много бих дал да можеше да остане жив. Тежко е да лежиш така и да трябва да гледаш и да слушаш.

Следобед към три часа той вече е мъртъв.

Поемам си дъх. Но само за кратко. Скоро мълчанието започва да ми тежи още по-непоносимо от стенанията. Искане ми се пак да чувам това хъркане, на хрипове, пресипнало, ту като тихо свирене, ту сетне пак дрезгаво и високо.

Безсмислено е всичко, което правя. Но трябва да се занимавам с нещо. Затова още веднъж нагласям мъртвеца да лежи по-удобно, макар че той вече нищо не чувства. Затварям му очите. Те са кафяви, косата му е черна, леко къдрава при слепоочията.

Под мустаците устните са пълни и меки, носът е малко гърбав, кожата — възмургава, вече не е тъй пепелявобледа както преди, докато беше жив. За миг лицето дори изглежда като на здрав човек — после бързо застива в една от онези чужди, мъртвешки маски, които често съм виждал и които всички си приличат.

Жена му сигурно мисли сега за него; тя не знае какво се е случило. Като го гледам, си мисля, че той често ѝ е пишел — тя ще получава още писма от него — утре, след седмица — може би някое залутало се писмо — след месец. Ще го чете и той ще и говори в него.

Състоянието ми се влошава все повече и повече, вече не съм господар на мислите си. Как ли изглежда жена му? Като онази, слабата мургава, оттатък канала? Не ми ли принадлежи тя? Може би сега тъкмо затова ми принадлежи. Да беше Канторек тук до мен! Ако майка ми можеше да ме види отнякъде. Мъртвият сигурно щеше да живее още тридесет години, ако аз бях запомнил по-добре пътя назад. Ако беше тичал два метра по-вляво, щеше да си седи сега в окопа отсреща и да пише ново писмо на жена си.

Но така не стигам доникъде — защото такава е съдбата на всички ни: ако Кемерих беше държал крака си десет сантиметра по-вдясно, ако Хайе се бе навел пет сантиметра по-напред...

Мълчанието се разраства. Аз говоря, трябва да говоря. Обръщам се към него и му казвам:

— Приятелю, аз не исках да те убия. Ако сега ти скочеше отново при мен, не бих го направил, стига и ти да си разумен. Но преди ти беше само някаква мисъл за мен, комбинация, която живееше в мозъка ми и предизвика моето решение — тази комбинация аз прободох с ножа. Едва сега виждам, че и ти си човек като мен. Аз мислех за твоите ръчни гранати, за твоя щик и твоето оръжие — сега виждам твоята жена, лицето ти и общото, което ни свързва. Прости ми, другарю! Ние винаги разбираме твърде късно. Но защо не ни повтарят постоянно, че вие сте също такива бедни псета като нас, че и вашите майки треперят като нашите, че всички изпитваме същия ужас пред смъртта, по същия начин умираме и също така ни боли. Прости ми, приятелю, как би могъл ти да бъдеш мой враг? Ако захвърлим тия оръжия и тази униформа, ти би могъл да ми бъдеш също такъв брат като Кат и Алберт. Вземи двадесет години от моя живот, друже, и стани — вземи повече, защото вече не зная за какво ми са те.

Тихо е, фронтът е почти спокоен, чува се само пушечен пукот. Куршумите бият плътно до земята, не стрелят безцелно, от всички страни се мерят точно. Не мога да изляза.

— Аз ще пиша на жена ти — казвам бързо на мъртвия, — ще ѝ пиша, нека научи от мен, ще ѝ кажа всичко, което казвам и на теб, тя не бива да страда, ще ѝ помогна, и на твоите родители, и на децата ти...

Униформата му е още полуразкопчана. Лесно намирам портфейла, но не се решавам да го отворя. В него е билетът с името му. Докато не зная името му, може би ще мога да го забравя, времето ще заличи тоя образ. Но името е като гвоздей, който ще се забие в мен и вече никога няма да може да се извади. Той има силата да извиква всичко отново в паметта, то винаги ще може да се връща и да се изправя пред мен.

Държа нерешително портфейла в ръката си. Той пада и сам се отваря. Разпиляват се няколко снимки и писма. Събирам ги и понечвам да ги прибера, но натискът, който тегне над мен, цялата тази неизвестност, гладът, опасността, часовете насаме с мъртвия са ме довели до отчаяние, искам да ускоря развързката, да засиля болката и

да ѝ сложа край, тъй както удряме нетърпимо болящата ни ръка о някое дърво, без да мислим какво ще стане.

Това са снимки на жена и на момиченце, малки любителски фотографии пред стена, обрасла с бръшлян. До тях има писма. Изваждам ги и се опитвам да чета. Почти нищо не разбирам, почеркът е нечетлив, пък и аз знам твърде малко френски. Но всяка дума, която успявам да разбера, се забива като изстрел в гърдите — като удар с нож в гърдите...

Главата ми гори. Но поне толкова мога да разбера, че не бива никога да пиша на тия хора, както си мислех преди. Невъзможно е. Поглеждам още веднъж снимката; не изглежда да са богати хора. Бих могъл да им пратя пари, без да посоча името си, когато почна да печеля по-късно. За тази мисъл се вкопчвам, поне е някаква малка опора. Този мъртвец е свързан с моя живот, затова трябва всичко да правя и всичко да обещавам, за да се спася; слепешката давам обет, че ще живея само за него и за неговото семейство — с влажни устни му говоря и го уверявам, а някъде дълбоко у мен се таи надеждата, че с това се изкупвам и може би все пак ще се измъкна оттук, — с хитрата уговорка, че по-късно човек винаги може пак да премисли нещата. Затова отварям билета и чета: Жерар Дювал, типограф.

Записвам адреса с молива на убития върху един плик и после изведнъж натиквам бързо всичко в куртката му.

Аз убих печатаря Жерар Дювал. Аз трябва да стана печатар, мисля си съвсем объркан, трябва да стана печатар, печатар...

* * *

Следобед съм по-спокоен. Страхът ми се е оказал неоснователен. Името не ме смущава вече. Пристъпът отминава.

— Приятелю — казвам на мъртвеца оттатък, но го казвам хладнокръвно, — днес ти, утре аз. Но ако се измъкна оттук, приятелю, ще се боря срещу онова, което унищожи и двама ни: на теб живота — а на мен...? И на мен живота. Обещавам ти, приятелю. Това не бива вече никога да се повтори.

Слънчевите лъчи падат косо. Замаян съм от изтощение и глад. Вчерашният ден ми е като мъгла, вече не се надявам да се измъкна

оттук. Унасям се в дрямка и дори не си давам сметка, че се свечерява. Здрачът иде. Сега ми се вижда бързо. Още един час. Ако беше лято — още три часа. Още един час.

Внезапно започвам да треперя да се случи нещо непредвидено. Вече не мисля за мъртвия, той ми е сега съвсем безразличен. С един тласък жаждата за живот бликва отново и пред нея избледнява всичко, в което съм се заричал. Само за да не ми се случи нещо лошо, бръщолевя механично:

— Ще изпълня всичко, всичко ще изпълня, каквото ти обещах — но още отсега зная, че нищо няма да направя.

Изведнъж ми идва наум, че собствените ми другари могат да стрелят по мен, когато допълзя до тях; нали те не знаят нищо. Ще почна да викам колкото може по-отдалеч, дано ме разберат. Дотогава ще лежа някъде пред окопа.

Първата звезда. Фронтът остава спокоен. Поемам дъх и от възбуда си говоря сам:

— Само без глупости сега, Паул — спокойствие, само спокойствие, Паул — и си спасен, Паул!

И това, че си говоря тъй на име, ме успокоява, сякаш ми говори някой друг и затова ми действа по-силно.

Мракът се сгъстява. Възбудата ми се уталожва, от предпазливост чакам да излетят първите ракети, после изпълзявам от ямата. Мъртвия вече съм забравил. Пред мен е начеващата нощ и бледо осветеното поле. Погледът ми се спира на една близка дупка; в момента, в който угасва светлината, се стрелвам натам, опипвам пътя по-нататък, прибягвам до следващата, залягам в нея и пак изскачам.

Приближавам се. Под светлината на една ракета виждам, че зад телта нещо мърда, после застива, лежа неподвижно. Следващия път виждам същото, сигурно са другари от нашия окоп. Но съм предпазлив, докато разпозная каските. Тогава извиквам.

Тутакси отеква в отговор моето име:

— Паул... Паул...

Извиквам повторно. Това са Кат и Алберт, които са излезли с платнище да ме търсят.

— Ранен ли си?

— Не, не...

Спускам се в окопа. Искam ядене и го поглъщам наведнъж. Мюлер ми дава цигара. С няколко думи само разправям какво се е случило. Не е нещо ново; такива работи често стават. Особеното в цялата история е само нощната атака. Но Кат веднъж е лежал в Русия цели два дни зад руските линии, преди да успее да се промъкне назад.

За убития печатар не казвам нищо.

Но на другата сутрин вече не мога да се сдържа. Трябва да разкажа всичко на Кат и Алберт. И двамата ме успокояват.

— Няма смисъл да умуваш. Какво друго си могъл да сториш? Нали затова си жив!

Слушам ги и се чувствавам закрилен, тяхната близост ме утешава. Що за глупости дърдорех там в ямата!

— Я погледни натам — сочи Кат.

Зад бруствера стоят няколко стрелци. Насочили са пушки с визирни тръби и дебнейки, оглеждат противниковия участък отсреща. От време на време изтрещява изстрел.

Разнасят се викове.

— Улучи го! Видя ли как подскочи?

Сержант Йолрих се извърща гордо и си записва една точка. В днешния стрелкови отчет той води с три безспорно установени попадения.

— Какво ще кажеш? — пита Кат.

Аз само кимам.

— Ако кара все така, довечера ще му закачат още една шарена лентичка на петлика — казва Кроп.

— Или пък скоро ще го произведат старши подофицер — допълва Кат.

Споглеждаме се.

— Аз не бих го направил — казвам.

— Все пак — забеляза Кат — добре е, че го видя тъкмо сега.

Сержант Йолрих застава отново на бруствера. Цевта на пушката му се движи насам-натам.

— Та за твоята история няма какво повече да му мислиш — кима Алберт.

Аз вече и сам не мога да се разбера.

— Всичко е от това, че трябваше толкова дълго да лежа заедно с него — казвам.

Войната си е война, в края на краищата.
Пушката на Йолрих изпуква отзивисто и сухо.

Х

Докопахме се до хубава служба. Осмина души трябва да охраняваме едно село, чиито жители са евакуирани, защото се намира под много силен обстрел.

Главната ни задача е да пазим хранителния склад, който още не е съвсем празен. За продоволствие ще се грижим сами от наличните запаси. Тъкмо работа за нас — Кат, Алберт, Мюлер, Тяден, Лер, Детеринг, цялото ни отделение е тук. Вярно, Хайе е мъртъв. Но все пак имаме голям късмет, защото всички други отделения са с къде-къде по-големи загуби от нас.

За блиндаж си избираме една бетонирана изба, до която отвън води стълба. Освен това входът е защитен и от допълнителен бетонен зид.

Развиваме оживена дейност. Ето пак сгоден случай да ни се поотпуснат не само краката, но и душите. А такива случаи ние не изтъркваме, защото положението ни е твърде окаяно, за да можем за дълго да се отдаваме на чувства. Това е възможно само докато още не е станало съвсем зле. А какво друго ни остава на нас, освен да бъдем делови? Тъй делови, че понякога ми причернява, когато за миг в главата ми пръкне някоя мисъл от миналото, от времето преди войната. Тя и не се задържа дълго.

Трябва да гледаме на положението си колкото може с по-леко сърце. За тази цел използваме всеки възможен повод и затова редом с ужаса, съвсем плътно до него, са нелепите шеги и глупостите. Другояче не можем, направо се вкопчваме в тях. И сега с пламенно усърдие се залавяме да си устроим някаква идилия — идилия на ядене и спане, разбира се.

Преди всичко застиламе квартирата с дюшеци, които довличаме от къщите наоколо. И войнишкият задник обича да седи на меко. Само в средата на помещението остава свободно място. Сетне си набавяме одеяла и пухеници — чудно меки. Всичко се намира в селото. Алберт и аз откриваме един разглобяем махагонов креват с балдахин от синя

коприна и дантела отгоре. Изпотяваме се като дяволи, докато го пренесем, но такова нещо не се изпуска, още повече че след някой ден снарядите сигурно ще го разбият на трески.

Кат и аз предприемаме малка патрулна обиколка из къщите. За кратко време събираме дузина яйца и килограм доста прясно масло. В някакъв салон изведнъж изтрещява нещо и една желязна печка профучава през стената и само на метър от нас излита през другата стена. Две дупки. Долята от отсрещната къща, където е паднал снаряд.

— Имахме късмет — ухилва се Кат и продължаваме да търсим.

Изведнъж наостряме уши и ускоряваме крачка. Миг след това се спираме като омагьосани. В малка кочина пред нас се боричкат две живи прасенца. Разтриваме очи и пак поглеждаме предпазливо: да, наистина са там. Попипваме ги — никакво съмнение, две истински малки прасета.

Чудесно ядене ще стане. На петдесетина крачки от нашия блиндаж стърчи малка къща, която е служила за офицерска квартира. В кухнята има огромно огнище с две скари, тигани, тенджери и котли. Всичко има, дори сума ситно нацепени дърва под един сайвант — истинска находка.

Още от сутринта двама души са по нивите да търсят картофи, моркови и зелен грах. Вече сме взискателни и консервите от склада не ни задоволяват, всичко трябва да е прясно. В килера се мъдрят вече два карфиола.

Прасетата са заклани, тази работа свърши Кат. Към печеното решаваме да приготвим картофени тиганици. Нямаме обаче ренде за картофите. Но и на това му намираме цаката — надупчваме с гвоздеи тенекиени капаци и рендетата са готови. Трима души си слагат дебели ръкавици, за да не си издерат пръстите, други двама белят картофите и работата спори.

Кат се занимава с прасенцата, морковите, граха и карфиола. С карфиола дори забърква някакъв бял сос. Аз пържа тиганиците, по четири наведнъж. След десет минути вече умея така да въртя тигана, че подхвърлям нагоре изпържените от едната страна тиганици преобръщам ги във въздуха и пак ги подхващам с тигана. Прасенцата се пекат цели. Всички са се струпали около тях като край олтар.

В това време ни идват и гости, двама телеграфисти, и ние щедро ги поканваме на угощение. Те спят в дневната, където има пиано.

Единият свири, другият пее „На Везер“. Пее човекът с чувство, но със силен саксонски акцент. Въпреки това сме разчувствувани. По едно време забелязваме, че ни обстрелва артилерията. Наблюдателните балони са надушили дима от нашия комин и огънят се насочва върху нас. Бият ни с проклетите малки бризантни снаряди, които правят съвсем малки дупки, но се пръскат ниско и нашироко. Покрай нас непрекъснато пици и свири, но яденето не можем да оставим. Онези дяволи се упражняват в стрелба по нас. Няколко осколки изсвистяват горе през кухненския прозорец. С печеното сме вече готови, но пърженето на тиганиците става сега по-трудно. Попаденията идват толкова наблизко, че осколките все по-често плющят по стените на къщата и влитат през прозорците. Всеки път, като чуя приближаващо се свирене, прилякам с тигана и тиганиците и се свивам зад прозоречния зид. После веднага се изправям и продължавам пърженето.

Саксонците спират да свирят — една осколка е попаднала в пианото. Вече привършваме и ние и организираме оттеглянето. След следващия взрив двама души грабват тенджерите със зарзавата и пробягват пет десетте метра до блиндажа. Виждаме ги как изчезват в него.

Ново избухване. Всичко се снишава, после изтичват други двама с по една кана първокачествено кафе и преди следващия удар стигат в блиндажа.

Сега Кат и Кроп грабват самото съкровище: голямата тава с добре зачервените прасенца. Отново рев на снаряд, прилякване и двамата профучават през петдесетте метра открито пространство.

Аз допържвам последните четири тиганици: в това време два пъти се тръшкам на пода — но все пак това са четири тиганици повече, а те са любимото ми ястие.

После вземам тавата с високата камара тиганици и се свивам зад къщната врата. Един снаряд изсвистява, изтрещява и аз се понасям в галоп, притиснал с две ръце тавата о гърдите си. Тъкмо да стигна, чувам ново засилващо се свистене, подскачам като елен, заобикалям бетонния зид, осколките плющят о стената, отъркоквам се по стълбата надолу, ожулвам си лактите, но не съм изтървал нито една тиганица, нито съм обърнал тавата.

Към два часа започваме да ядем. Продължаваме до шест. До шест и половина пием кафе — офицерско кафе от артелната, — пушим с него офицерски пури и цигари, пак от склада. Точно в шест и половина започваме вечерята. Към десет изхвърляме кокалите от прасенцата пред вратата. После има коняк и ром, също от благословения склад, и пак дълги, дебели пури красива лента по средата. Тяден заявява, че само едно ни липсвало: момичета от офицерски публичен дом.

Късно вечерта чуваме мяукане. Една малка сива котка седи на входа. Примамваме я и я нагостяваме. От това ни се отваря и на нас апетит. Още с пълни уста лягаме да спим.

Но през нощта става лошо. Всички сме яли твърде много тлъсто. Прясното месо от прасенце-сукалче разхлабва червата. В блиндажа започва неспирно влизане и излизане. По двама-трима души все клечат със смъкнати гащи навън и ругаят. Самият аз се разхождам девет пъти. Към четири часа след полунощ отбелязваме рекорд: всичките единадесет души, караул и гости, са клекнали навън.

Горящи къщи светят като факли в нощта. Към нас профучават снаряди и избухват. Муниционни колони летят по улицата. Хранителният склад е ударен в единия край. Като рой пчели се струпват там хора от оборите и грабят хляб въпреки пръскащите се край тях снаряди. Не ги закачаме. Ако се обадим, най-много да отнесем някой хубав пердах. Затова правим друго. Съобщаваме им, че ние сме охраната, и тъй като сме в течение на събитията, изваждаме консерви и ги разменяме срещу неща, които ни липсват. Какво пък толкова — скоро и без това всичко ще стане на пух и прах! За себе си вземаме от склада шоколад и го лапаме на цели блокчета. Кат казва, че за разслабен стомах е хубаво да се яде шоколад.

Почти две седмици минават така в ядене, пиене и шляене. Никой не нарушава спокойствието ни. Селото малко по малко се руши и чезне под артилерийския огън, а ние си живеем щастливо. Докато все още стои и част от хранителния склад, всичко ни е все едно и едничкото ни желание е да дочакаме тук края на войната.

Тяден е станал толкова изискан, че пуши пурите до половина. Надменно заявява, че така бил свикнал. Кат също е в много добро настроение. Сутрин първите му думи са: „Емил, донесете ми хайвер и кафе!“ Въобще при нас е удивително аристократично, всеки смята

другия за свой лакей, говори му на вие и му дава нареждания. „Кроп, нещо ме сърби под ходилото, махнете моля тая въшка там“ — и Лер протяга крака си като балерина, а Алберт го повлича за крака по стълбите нагоре.

— Тяден!

— Какво?

— Застанете както трябва, Тяден, и освен това не се казва „Какво?“, а „Заповядайте!“ — та така: Тяден!

А Тяден отново разиграва една сцена от „Гьоц фон Берлихинген“, сякаш цял живот само това е правил.

След още една седмица получаваме заповед да се върнем в частта. Край на блаженството. Два големи камиона ни вземат. Те са натоварени догоре с дъски. Но Алберт и аз сглобяваме на върха нашето легло с балдахина от синя коприна, дюшеците и дантелени покривки. Отзад при възглавниците има за всеки по една торба с деликатеси. От време на време ги попипваме — твърдия метвурст, кутиите с пастет, консервите и кутиите с пури — и сърцата ни ликуват. Всеки е помъкнал такава пълна торба със себе си.

Но освен това Кроп и аз спасихме и две червени плюшени кресла. Сложили сме ги в кревата и се изтягаме в тях като в театрална лежа. Над нас се издува коприненият балдахин. Всеки е захапал дълга пура и така отвисоко оглеждаме местността.

Между нас се мъдри един кафез за папагал, които намерихме за котката. Взели сме и нея, тя лежи вътре пред паничката с месо и мърка.

Камионите бавно пъплят по шосето. Ние пеем. Зад нас снарядите пръскат фонтани от пръст в напълно изоставеното вече село.

* * *

Няколко дни по-късно ни изпращат да опразним едно селище. По пътя ни срещат бягащите жители, които са изселени оттам. Те мъкнат своето имущество в каруци, детски колички и на гръб. Фигурите им са превити, по лицата се чете мъка, отчаяние, страх и примирение. Децата са увиснали на ръцете на майките; понякога по-големичко момиче води за ръка малките, които се клатушкат по пътя и все

поглеждат назад. Някои носят жалки кукли в ръце. Всички мълчат, когато минават край нас.

Ние още вървим в походна колона — французите няма да вземат да обстрелват село, в което има техни хора. Но само няколко минути по-късно въздухът заехтява, земята се разтърсва, отекват писъци — един снаряд е поразил края на колоната. Пръсваме се като пилци във всички посоки и залягаме, но в същия миг усещам как ме напуска напрежението, което при огън винаги несъзнателно ми е подсказвало какво да правя; със задушаваш, ужасен страх в мен трепва мисълта: „Загубен си!“ — и в следващия миг нещо като удар с камшик ме парва по левия крак. Чувам, че Алберт изкрещява, той е до мен.

— Ставай, ставай, Алберт! — изревавам аз, защото лежим незащитени на открито поле.

Той се изправя, олюлявайки се, и започва да тича. Аз не се отделям от него. Трябва да прескочим един плет, по-висок от нас. Кроп се залавя за клоните, аз хващам крака му, той извиква, тласвам го и той се премията оттатък. С един скок се озовавам и аз при него и цопвам в блатото, което е непосредствено зад плета.

Лицата ни са целите в жабуняк и тиня, но прикритието е добро. Затова нагазваме навътре до шия. Извири ли снаряд, потапяме глави във водата.

След като правим това десетина пъти, ми додява. И Алберт простенва:

— Да се махаме оттук, иначе ще се гътна и ще е удавя.

— Къде си ударен? — питам.

— В коляното, мисля.

— Можеш ли да тичаш?

— Май мога...

— Тогава, давай!

Стигаме до крайпътната канавка и тичаме приведени по нея. Огънят ни следва по петите. Шосето води към един муниционен склад. Ако го вдигнат във въздуха, от нас няма да намерят и копче. Затова променяме плана и свиваме направо през полето.

Алберт започва да изостава.

— Ти бягай напред, ще те настигна — казва той и се тръшва на земята.

Аз го сграбчвам за ръката и го разтърсвам:

— Ставай, Алберт, легнеш ли, вече не можеш да продължиш. Хайде, аз ще те придържам.

Най-после стигаме до един малък блиндаж. Кроп се хвърля на земята и аз го превързвам. Раната е над самото коляно. После сам се оглеждам. Панталонът ми е окървавен, ръката също. Алберт намотава своите бинтове около раните. Той вече не може да движи крака си и двамата се чудим как въобще е могъл да се дотътри дотук. Това е направил само страхът; щяхме да бягаме дори с откъснати ходила — тъй, само по кочани.

Аз мога да пълзя по малко и повиквам една минаваща каруца, която ни взема. Колата е пълна с ранени. Има и един санитарен ефрейтор, който ни бие по една инжекция за тетанус в гърдите.

В полския лазарет успяваме да уредим да ни сложат на две съседни легла. Дават ни някаква рядка чорба, която изсърбваме жадно и презрително, защото сме свикнали на по-хубаво, но сме гладни.

— Сега вече у дома, Алберт — казвам аз.

— Дано — отвърща той. — Само да знаех какво ми има.

Болките стават по-силни. Превръзките горят като огън. Пием непрестанно вода — чаша подир чаша.

— Колко над коляното е раната ми? — пита Алберт.

— Най-малко десет сантиметра, Алберт — отговарям.

В действителност са може би три.

— Решил съм — казва след малко той, — ако ми отрежат някой кокал, да сложа край на живота си. Не искам да се влача като инвалид по света.

* * *

Така лежим, всеки с мислите си, и чакаме.

Вечерта ни отнасят в операционната. Изтръпнал от страх, бързо съобразявам какво да правя; известно е, че лекарите в полевите лазарети ампутират с лека ръка. При големия наплив от ранени това е по-лесно от сложните кърпежи. Сещам се за Кемерих. В никакъв случай няма да дам да ме упоят, дори ако трябва да разбия нечия глава.

Засега върви добре. Лекарят ровичка в раната, та ми причернява пред очите.

— Не се лигавете, де! — изругава той и продължава да човърка.

Инструментите проблясват в ярката светлина като зли зверчета. Болките са непоносими. Двама болногледачи ме държат за ръцете, успявам да се отскубна и тъкмо замахвам да цапардосам лекаря в очилата, но той се усеща и навреме отскача.

— Хлороформирайте го! — изкрещява разярен той.

Тогава се усмирявам.

— Извинете, господин докторе, ще стоя мирно, само не ме упоявайте.

— Е, добре — измрънква той и отново взема инструментите си.

Русокос момък, най-много тридесетгодишен, със саблени белези по лицето и с гадни златни очила. Забелязвам, че сега нарочно ме измъчва, човърка в раната и току ме поглежда над очилата. Ръцете ми са впити до премазване в дъските, по-скоро ще пукна, но няма да чуе гък от мен.

Извадил е едно желязно парче и ми го подхвърля. Изглежда доволен от държанието ми, защото сега ми поставя грижливо шината и казва:

— Утре си тръгвате за дома.

След това ме гипсират. Когато отново се събираме с Кроп, разправям му, че вероятно още утре ще пристигне санитарен влак.

— Трябва да поговорим със санитарния фелдфебел да ни сложат пак заедно, Алберт.

Успявам с няколко подходящи думи да бутна на фелдфебела две от моите пури с шарени етикети. Той ги помирисва и пита:

— Имаш ли още?

— Цяла шепа — отговарям, — и моят приятел тук — посочвам Кроп — също. Утре с удоволствие бихме ви ги подали двамата заедно от прозореца на санитарния влак.

Той, не ще и дума, разбира накъде бия, помирисва още веднъж пурите и казва:

— Дадено.

През нощта не можем да мигнем нито минутка. В нашата зала умират седем души. Един пее цял час хорали с висок, писклив тенор, преди да се задави от хрипове. Друг пък се е довякъл от леглото до прозореца и лежи там, сякаш е искал за последен път да погледне навън.

* * *

Носилките ни са вече на гарата. Чакаме влака. Вали, а гарата е без покрив. Одеята са тънки. Чакаме вече два часа.

Фелдфебелът ни наглежда като родна майка. Въпреки че ми е много зле, не забравям какво сме намислили. Тъй между другото показвам пакетчетата и давам една пура като аванс. За отплата фелдфебелът ме покрива с едно платнище.

— Слушай, Алберт — припомням си аз, — ами нашето легло с балдахина и котката...

— Ами креслата? — допълва той.

Да, креслата с червения плюш. Вечер седяхме кат князе в тях и се канехме по-късно да ги даваме под наем на час. По една цигара на час. Безгрижен живот щеше да бъде, а и хубава сделка.

— Алберт — сецам се пак, — ами торбите с лапането!

Наляга ни меланхолия. Хубава работа щяха да ни свършат те сега. Ако влакът беше заминал един ден по-късно, Кат сигурно щеше да ни намери и да ни ги донесе.

Проклетата съдба! В стомасите ни се бълника брашнена супа, рядка лазаретна помия, а в нашите торби има свинско печено в консерва. Но сме толкова слаби, че не бива повече да се вълнуваме.

Когато влакът влиза в гарата, носилките са подгизнали от вода. Фелдфебелът се погрижва да ни настани в един и същ вагон. Наоколо сноват сума сестри от Червения кръст. Слагат Кроп долу, а мен ме повдигат, за да се кача на горното легло.

— За бога, не! — изплъзва се внезапно от устата ми.

— Какво има? — пита сестрата.

Хвърлям още един поглед към леглото. То е застлано със снежнобели чаршафи, невъобразимо чисти чаршафи, по които дори още личат гънките от гладенето. А пък моята риза не е прана от шест седмици и е ужасно мръсна.

— Не може ли сам да се наместите? — пита загрижено сестрата.

— Мога — казвам целият облян в пот, — но първо махнете бельото.

— Ама защо?

Чувствувам се като свиня. Нима аз трябва да легна в него?

— Но ще го... — Още се колеба.

— Изцапате малко? — пита насърчително тя. — Няма нищо, ние пак ще го изперем.

— Не, не затова... — казвам възбуден.

Не съм дорасъл за такова културно настъпление.

— Щом вие сте лежали в окопите, можем и ние да изперем един чаршаф — продължава тя.

Поглеждам я, тя е такава крехка, младичка и нежна, свети от чистота, както всичко тук, просто не проумявам, че всичко това не е само за офицери, и се чувствавам неловко и дори някак застрашен.

Но жената е същински палач и не ме оставя, докато не си кажа всичко.

— Само дето... — спирам се, тя трябва да се досети най-последно какво имам предвид.

— Какво още?

— Ами въшките! — изревавам най-последно.

Тя се смее.

— Е, нека и те видят по-хубави дни.

Сега вече ми е все едно. Намъквам се в леглото и се завивам.

Една ръка опипва одеялото. Фелдфебелът. Прибира пурите и си отива.

След час забелязваме, че влакът се движи.

* * *

През нощта се събуждам. И Кроп се размърда. Влакът тихо се плъзга по релсите. Всичко е още тъй непонятно: легло, влак, пътуваме за дома. Прошепвам:

— Алберт!

— Да...

— Знаеш ли къде е тук нужникът?

— Май е вратата отсреща вдясно.

— Ще ида да видя.

Тъмно е, търся с ръка ръба на леглото и понечвам внимателно да се спусна долу. Но кракът ми не намира опора, подхлъзвам се, гипсираният крак не ме удържа и с трясък се стоварвам на пода.

— Да опустее дано! — казвам.

— Удари ли се? — пита Кроп.

— Това поне си чул — сопвам се, — как издрънча главата ми...

В края на вагона се отваря врата. Сестрата идва със светлина и ме вижда.

— Той падна от леглото...

Тя опипва пулса ми и слага ръка на челото ми.

— Но вие нямате температура.

— Нямам — съгласявам се аз.

— Да не сте сънували?

— Нещо такова — отговарям уклончиво.

Сега пак ще почне да ме разпитва. Тя ме гледа със светлите си очи, такава чистичка и нежна, как мога да кажа какво искам!

Помага ми отново да се кача горе. Сега се наредих! Щом си отиде, трябва веднага пак да се опитам да сляза. Ако беше някоя стара жена, по би могло, но тя е съвсем млада, най-много двадесет и пет, няма как, не мога да ѝ кажа.

Тогава Алберт ми идва на помощ, той не се стеснява, пък и в края на краищата не се отнася до него. Повиква сестрата. Тя се обръща:

— Сестро, той иска... — но ето че и Алберт засича и вече не знае как да се изрази безукорно и прилично.

Там, помежду си, назоваваме това с една-едничка дума, но тук, пред една такава дама — изведнъж обаче той се сеца за училищните години и завършва изрядно гладко:

— Той иска да отиде по нужда, сестро.

— А, така ли — казва сестрата, — че за това няма защо да слиза от леглото с гипсирания си крак. Каква точно? — обръща се тя към мен.

Аз съм уплашен до смърт от този нов обрат, защото нямам и понятие как тези неща се наричат професионално. Сестрата ми идва на помощ.

— Малка или голяма?

Какъв срам! Аз се изпотявам като маймуна и казвам:

— Е, само малка...

Получавам едно шише. След няколко часа вече не съм единственият, а на сутринта така сме свикнали, че никак не ни е срам

да си поискаме каквото ни трябва.

Влакът се движи бавно. Понякога спира и разтоварват умрелите. Спира често.

* * *

Алберт прави температура. Аз горе-долу се държа, имам болки, но по-лошото е, че под гипсовата превръзка навярно са останали още въшки. Ужасно ме сърби, а не мога да се почеша.

Дните минават в дрямка. Местностите се нижат тихо край прозорците. Третата нощ сме в Хербестал. Чувам от сестрата, че на следващата гара ще свалят Алберт заради високата температура.

— Докъде е влакът? — питам я.

— До Кьолн.

— Алберт, ще останем заедно — казвам аз, — ще видиш.

При следващата обиколка на сестрата вдишвам дълбоко и задържам въздуха, като го насочвам към главата. Лицето ми се подува и се зачервява. Тя се спира.

— Имате ли болки?

— Да — изпъшквам аз, — тъй изведнъж.

Тя ми дава термометър и отминава нататък. Трябва да не си чиракувал при Кат, за да не знаеш какво се прави в такива случаи. Тези войнишки термометри не са направени за изпраксани ветерани. Работата е само да се вдигне живачният стълб нагоре, сетне той си остава в тънката тръбичка и вече не слиза.

Пъхам термометъра под мишницата косо надолу и постоянно го почуквам с показалеца. След това го тръсвам няколко пъти нагоре. Така получавам 37,9 градуса. Това обаче не е достатъчно. Внимателно приближавам до него запалена кибритена клечка и готово — 38,7 градуса. Когато сестрата се връща, аз пъшкам, дишам на пресекулки, въртя се неспокойно и шептя:

— Не мога повече.

Тя ме записва на една бележка. Знам със сигурност, че само при крайна нужда ще снемат гипса.

Свалят ни двамата с Алберт.

Лежим в една католическа болница, в една и съща стая. Това е голям късмет, защото католическите болници са известни с доброто гледане и с доброто ядене. Лазаретът е напълнен от нашия влак до последното място, има и сума тежки случаи. Днес още няма да успеят да ни прегледат, защото лекарите тук са малко. По коридора сноват неспирно плоските болнични колички на гумени колела и все има някой върху тях. Отвратително положение — да лежиш тъй изпънат, — добре е само когато спиш.

Нощта е много неспокойна. Никой не може да спи. Едва на разсъмване се унасяме в дрямка. Когато се събуждам, вече е светло. Вратата е отворена и от коридора се чуват гласове. Събуждат се и другите. Един, който е от няколко дни тук, обяснява каква е работата:

— Тук горе се молят всяка сутрин в коридора. Сестрите му казват утринно моление. За да получите и вие вашия дял, държат вратите отворени.

Те положително ни мислят доброто, но нас ни болят и кокалите, и главите.

— Що за глупост — казвам аз, — тъкмо когато е позадрямал човек.

— Тук горе са настанени по-леките случаи, затова правят тъй — отвърща той.

Алберт стене. Аз побеснявам и извиквам:

— Тихо, вие там!

След минута се появява една сестра. С униформата си в бяло и черно тя прилича на хубав кафеник.

— Затворете най-послед вратата, сестро — казва някой.

— Там се молят, затова вратата е отворена — отвърща тя.

— Да, ама ние искаме още да поспим...

— Да се молиш е по-добре, отколкото да спиш. — Тя стои и се усмихва невинно. — Пък и часът е вече седем.

Алберт пак изохква.

— Затворете вратата! — озъбвам се аз.

Тя е съвсем озадачена, такова нещо явно не може да проумее.

— Ами там се молят и за вас.

— Все едно! Затворете вратата!

Тя изчезва и оставя вратата отворена. Песнопението прозвучава отново. Разярен, извиквам:

— Ще броя до три! Ако дотогава не спрете, ще изхвърчи нещо!

— И от мен — обажда се друг.

Аз броя до пет. После вземам едно шише, прицелвам се и го запращам през вратата в коридора. То се пръсва на хиляди парчета. Пееенето спира. Появяват се цял рояк сестри и ни гълчат кротко.

— Затворете вратата! — крещим ние.

Те си отиват. Малката, която бе влязла одеве, излиза последна.

— Безбожници — изчуруликва тя, но затваря вратата.

Ние сме победили.

* * *

По обед идва лазаретният инспектор и здравата ни нахоква. Обещава ни затвор и дори нещо повече. Но лазаретният инспектор, досущ като интенданта по прехраната, макар да носи дълга сабя и пагони, си е всъщност обикновен чиновник, така че дори новобранецът не го взема много сериозно. Затова го оставяме да си говори. Какво толкова могат да ни направят?

— Кой хвърли шишето? — пита той.

Преди да се реша да кажа или не, някой се обажда:

— Аз!

Някакъв мъж с четинеста брада се изправя. Всички наострят уши да чуят защо той се обажда.

— Вие ли?

— Да. Ядосах се, задето ни будят без нужда, и си загубих ума, та не знаех какво върша.

Той говори, като че ли чете по книга.

— Как се казвате?

— Запасен войник Йозеф Хамахер.

Инспекторът си отива.

Всички са любопитни.

— Защо се обади? Нали не беше ти!

Той се ухилва.

— Какво от това. Аз имам „ловен билет“.

Тогава, разбира се, на всички ни става ясно. Който има „ловен билет“, може да прави каквото си иска.

— Да — разказва той, — бях ранен в главата и за това ми издадоха свидетелство, че на периоди съм невменяем. Оттогава се оправям чудесно. Никой не бива да ме дразни. Значи нищо не могат да ми направят. Онзи, там долу, има много да се ядосва. А се обадох, защото хвърлянето ми направи удоволствие. Ако утре отново отворят вратата, пак ще хвърляме.

Всички сме до немай-къде доволни. Щом Йозеф Хамахер е сред нас, можем вече всичко да си позволим.

После идват безшумните, плоски колички, за да ни вземат за преглед.

Превръзките са се слепили. Ние режем като на заколение.

* * *

В нашата стая лежат осем души. Най-тежко раненият е Петер, черна рошава глава — доста сложно попадение в белите дробове. На Франц Вехтер до него е раздробена ръката, отначало не изглежда много зле. Но третата нощ ни вика да позвъним, защото му се струва, че има кръвоизлив.

Аз звъня силно. Нощната сестра не идва. Снощи и отворихме доста много работа, понеже всички имаха нови превръзки и следователно — силни болки. Един моли така да му нагласят крака, друг — иначе, трети иска вода, на четвърти трябва да се оправи възглавницата — старата дебелана взе да мърмори сърдито и накрая затръшна вратата след себе си. Сега сигурно пак предполага нещо подобно и затова не идва.

Чакаме. Сетне Франц казва:

— Позвъни пак!

Аз звъня. Все още я няма. В нашето крило нощем има само една дежурна сестра, може точно сега да са я повикали в друга стая.

— Сигурен ли си, Франц, че кървиш? — питам аз. — Иначе пак ще ни трият сол на главата.

— Мокро е. Не може ли някой да запали лампата?

И това не можем. Електрическият ключ е до вратата, а никой не може да стане. Аз непрекъснато натискам звънеца, докато палецът ми изтръпва. Може би сестрата е задрямала. Имат твърде много работа и още през деня всички са преуморени. Отгоре на всичко и постоянното молене.

— Да хвърляме ли шишета? — пита Йозеф Хамахер с „ловния билет“.

— Това ще чуе по-малко и от звънеца.

Най-после вратата се отваря. Показва се старицата, кисела и сънена. Като вижда какво е състоянието на Франц, веднага се разтичва и вика:

— Защо никой не е казал по-рано?

— Ами че ние звънихме. Тук никой не може да стане на крака.

Франц е загубил много кръв и го превързват наново. Сутринта, когато виждаме лицето му, то е станало по-заострено и по-бледо, а снощи имаше почти здрав вид. Сега една сестра идва по-често при нас.

* * *

Понякога идват и спомагателни сестри от Червения кръст. Те са добри и мили, но и малко нещо непохватни. Когато те обръщат в леглото, често ти причиняват болка и така се изплашват, че още повече те заболява.

Монахините са по-опитни. Знаят как да те хванат, но ни се иска да са малко по-приветливи. Някои имат чувство за хумор и са направо знаменити. Кой не би сторил всичко за сестра Либертине, тази чудесна сестра, която повдига настроението на цялото крило само щом се зададе отдалеч. А като нея има и други няколко. За тях сме готови и през огън да минем. Наистина не можем да се оплачем, тук монахините се отнасят с нас като с цивилни. Като си помисля какво е в гарнизонните лазарети, ми настръхват косите.

Франц Вехтер повече не се съвзема. Един ден го изнасят от стаята и вече не се връща. Йозеф Хамахер знае как стои работата.

— Него вече няма да го видим. Откарали са го в смъртната стая.

— Каква смъртна стая? — пита Кроп.

— Е, такава, стая за умиращи...

— Какво е това?

— Една малка стая в края на нашето крило. Наближи ли някой да хвърли топа, откарват го там. Вътре има две легла. Навсякъде я наричат смъртната стая.

— Но защо правят това?

— Така им се отваря, по-малко работа после. По-удобно е, защото е до самия подежник за моргата. Може би го правят и за да не умират хората в залите, заради другите, де. Пък и по-добре могат да го наглеждат, когато е сам.

— Ами самият той?

Йозеф повдига рамене.

— Обикновено вече не забелязва много нещо.

— И всеки ли знае това?

— Който е от по-дълго време тук, знае, разбира се.

* * *

Следобед на леглото на Франц Вехтер идва нов болен. След няколко дни го изнасят и него от стаята. Йозеф прави многозначително движение с ръка. И други виждаме как ги внасят и после изнасят.

Понякога край леглата седят близки на ранените и плачат или говорят тихо и смутено. Една стара жена не иска да си отиде, но през нощта няма как да остане. На другата сутрин идва съвсем рано, но все пак не достатъчно рано; когато се отправя към леглото, вижда, че друг вече лежи там. Трябва да отиде в моргата. Ябълките, които е донесла, раздава на нас.

И на малкия Петер състоянието се влошава. Температурната му таблица изглежда ужасно и един ден при леглото му спира плоската количка.

— Къде ще ме карате? — пита той.

— В превързочната.

Вдигат го от леглото. Но сестрата прави грешка, че откача куртката му от закачалката и я мята върху количката, за да не трябва да се връща повторно. Петер веднага се досеща и се опитва да се отърколи от количката.

— Тук ще остана!

Насила го задържат. Той роптае тихичко с простреляните си дробове:

— Не искам в смъртната стая!

— Нали ти казваме, че отиваме в превързочната.

— Защо ви е тогава куртката ми? — Не може да говори повече. Пресипнал, възбуден, едва шепне: — Тук да остана, тук да остана!

Не отговарят нищо и го изкарват навън. Пред вратата се опитва да се надигне. Черната му рошава глава трепери, очите му са пълни със сълзи.

— Аз пак ще се върна! Пак ще се върна!

Вратата се затваря. Всички сме развълнувани — но мълчим. Най-после Йозеф се обажда:

— Това го е казвал не един. Но влезеш ли вътре, вече няма връщане.

* * *

Оперират ме и два дни повръщам. Костите ми не били зараствали — казва болничният писар. На друг лък са зараснали накриво и трябва да му ги строшат наново. Човешка мъка!

Сред новодошлите в стаята има и двама млади войници с плоски ходила. При визитацията главният лекар ги открива и зарадван се спира.

— Ще ви оправим — говори той, — ще направим една малка операцияка и ще имате съвсем здрави крака. Запишете ги, сестро.

Когато си отива, Йозеф, който всичко знае, предупреждава момчетата:

— Не давайте да ви оперират! Това си е една научна приумица на стария. Нахвърля се на всекиго, който му падне под ръка. Ще ви оперира плоските ходила, а после ще останете и без тях; затова пък ще имате сакати крака и цял живот ще се влачите с патерици.

— Че какво можем да направим? — пита единият.

— Няма да се съгласявате! Дошли сте тук да ви лекуват раните, а не плоските ходила! Нали на фронта сте ходили с тях? Ето, виждате ли? Сега все още можете да ходите, но турне ли ви старият под ножа, оставате си инвалиди. Трябват му опитни зайчета, затова за него

войната е чудо време, както и за всички лекари. Я погледнете в отделението долу; там се мъкнат десетина души, дето все той ги е оперирал. Някои са тук от четиринайсета или петнайсета година, през цялото време. Нито един не ходи по-добре отпреди, а почти всички — по-зле, повечето с гипсови протези. Мине, не мине половин година и той ги хваща и им троши наново кокалите, и всеки път след това щяло всичко да се оправи. Отваряйте си очите, той не може да ви оперира, ако кажете „не“!

— Ах, братче — уморено казва единият, — по-добре краката, отколкото главата. Зная ли какво ме чака, като ме пратят пак на фронта? Да правят с мен каквото щат, само да се прибера в къщи. По-добре сагат, отколкото мъртъв.

Другият, млад човек като нас, не е съгласен. На следващата сутрин старият нарежда да свалят двамата долу и след дълги приказки и хокания успява да ги склони. Какво друго могат да сторят? Те са прости пехотинки, а той е важна птица. Връщат ги в стаята гипсирани и хлороформирани.

* * *

Алберт е зле. Вземат го от стаята и му ампутират крака. Отрязан е целият крак догоре. Сега вече почти не говори. Веднъж само каза, че щял да се застреля, ако би могъл да се добере до револвера си.

Пристига нов влак с ранени. В нашата стая докарват двама слепи. Единият е съвсем младичък музикант. Когато му дават храна, сестрите никога не носят нож със себе си; веднъж е успял да им грабне един от ръцете. Въпреки тези предпазни мерки ето че се случва нещо. Една вечер повикват от леглото му сестрата, която го храни, и тя оставя чинията с вилцата на неговата маса. Той протяга пипнешком ръка, грабва вилцата и я забива с все сила в гърдите си, където е сърцето, после взема една обувка и започва да удря бясно върху дръжката. Ние се развикваме за помощ и трима души едва успяват да му измъкнат вилцата. Тъпите й шипове бяха вече дълбоко проникнали навътре. Цяла нощ той ругае по нас и никой не може да заспи. На сутринта започва да се гърчи и да крещи.

Отново се освобождават легла. Дни след дни минават в болки и страх, в стенания и предсмъртни хрипове. Не помагат вече и смъртните стаи, защото са много малко; нощем умират хора и в нашата зала. Смъртта изпреварва колебливостта на сестрите.

Един ден обаче вратата шумно се отваря, влиза плоската количка и в нея седи бледен, измършавял, изправен, тържествуващ, с настръхнала рошава черна глава Петер. Сестра Либертине, цялата сияеща, го закарва на старото му легло. Той се връща от смъртната стая. Отдавна вече го смятахме за умрял.

Петер се оглежда:

— Е, какво ще кажете?

Дори Йозеф трябва да признае, че такова нещо му се случва за пръв път.

* * *

Някои от нас вече могат да стават по малко. Дават и на мен патерици, за да куцукам насам-натам. Но малко ги използвам; не мога да понасям погледа на Алберт, когато минавам през стаята. Той винаги гледа подире ми с такива особени очи. Затова понякога се измъквам в коридора — там мога да се движа по-свободно.

В етажа под нас лежат ранени в стомаха и в гръбначния стълб, ранени в главата и с ампутирани два крака. Отдясно в нашето крило са хората с раздробени челюсти, отровените от газ, ранените в носа, ушите и врата; отляво — слепите и ранените в дробовете, в таза, в ставите, в бъбреците, в тестисите, в стомаха. Едва тук виждаш на колко места може да бъде поразен човек.

Двама души умират от тетанус. Кожата става пепелявобледа, крайниците се втвърдяват, накрая остават живи още дълго време само очите. На някои ранени простреляният крайник виси свободно на примка във въздуха; под раната поставят леген, в който да капе гнойта. На всеки два-три часа изпразват съда. Други лежат в екстензионна превръзка, с големи, дърпащи ги надолу тежести. Виждам рани в червата, постоянно пълни с изпражнения. Болничният писар ми показва рентгенови снимки на съвсем разтрошени тазобедрени стави, колена и рамене.

Човек не може да проумее как над тия разкъсани трупове може още да има човешки лица, в които животът продължава всекидневния си ход. И това е само един лазарет, само една болница — а има стотици хиляди в Германия, стотици хиляди във Франция, стотици хиляди в Русия. Колко безсмислено е всичко, което някога е било писано, вършено, мислено, щом това е възможно! Всичко трябва да е лъжа и празен шум, щом като културата на хилядолетията не е могла да попречи да се проливат тия реки от кръв, да съществуват тия зандани за изтезаване на стотици хиляди. Едва в лазарета разбираш какво е война.

Аз съм млад, само на двадесет години; но от живота не познавам нищо освен отчаяние, смърт, страх и това съжителство на най-нелепото безсмислие с преизподнята на страданието. Виждам, че хвърлят народите един срещу друг и те се избиват безсмислено, несвястно, нелепо, покорно, невинно. Виждам, че най-умните мозъци на света изнамират оръжия и думи, за да направят всичко това още по-изтънчено и по-дълготрайно. И заедно с мен го виждат всички хора на моята възраст, тук и от другата страна, в целия свят, заедно с мен го преживява цялото мое поколение. Какво ще правят нашите бащи, когато един ден се изправим, застанем пред тях и им поискаме сметка? Какво ще очакват те от нас, когато настъпи време без война? Години наред наше занимание е било да убиваме — то е първата ни професия в живота. Това, което знаем за живота, се свежда до смъртта. Какво още може да се случи след това? И какво ще стане с нас?

* * *

Най-възрастният в нашата стая е Левандовски. Той е четиридесетгодишен и лежи вече десет месеца в болницата с тежка рана в стомаха. Едва през последните седмици може да става и да куцука по малко, превит одве.

От няколко дни е в голяма възбуда. Жена му е писала от селцето в Полша, където живее, че е спестила достатъчно пари за път и скоро ще дойде да го навести.

Тя е на път и може всеки ден да пристигне. На Левандовски вече не му се яде, дори червеното зеле с пържена наденица дава на другите,

хапнал, не хапнал няколко залъка. Постоянно ходи с писмото из стаята, всички сме го чели вече по десет пъти, пощенските клейма са проверявани кой знае колко пъти, написаното едва се чете от мазни петна и следи от пръсти — и неизбежното става: Левандовски вдига температура и трябва отново да легне.

Той не е виждал жена си от две години. През това време му се е родило дете и тя ще го донесе със себе си. Но съвсем друго занимава мислите на Левандовски. Той се е надявал да получи разрешение да излезе навън, когато дойде жена му, защото е съвсем ясно: да се видят мъж и жена е хубаво наистина, но когато жена ти толкова дълго не е била при теб, иска ти се, ако може, и нещо друго.

Левандовски обсъжда по цели часове този въпрос с нас, защото във войниклъка за подобни неща тайни няма. Пък и никой не намира нещо особено в това. Онези от нас, които вече могат да излизат, са му казали за няколко чудесни кътчета в града, градинки или паркове, където никой не би го смущавал. Един дори знае някаква малка стая.

Но каква полза. Левандовски е на легло и е до немай-къде угрижен. Целият живот ще му опротивее, ако изпусне този случай. Ние го утешаваме и му обещаваме, че работата все някак ще се уреди.

На другия следобед пристига жена му — дребно, свитичко същество с боязливи, подвижни очички, наметнала нещо като черна мантия с къдрава якичка и панделка; бог знае от кого ѝ се е паднала в наследство.

Тя тихичко казва нещо и се спира смутена на вратата. Уплашена е, като ни вижда шестима мъже на крака.

— Е, Маря — казва Левандовски и преглъща застрашително с адамовата си ябълка, — можеш спокойно да влезеш, тия нищо няма да ти сторят...

Тя ни обикаля и на всекиго подава ръка. После развива детето, което в това време е нацапало пелените. Тя носи голяма чанта, бродирана с мъниста, изважда от нея чиста кърпа и чевръсто повива наново малкото. С това преминава първото ѝ смущение и двамата почват да си говорят.

Левандовски е много неспокоен и току ни поглежда крайно нещастен с големите си изпъкнали очи.

Моментът е сгоден, лекарският преглед е минал, най-много някоя сестра да надзърне в стаята. Затова един от нас излиза още веднъж

навън да разузнае. Връща се и кима с глава.

— Жив гъз няма. Хайде, кажи й, Йохан, и действуй!

Двамата се разговарят на своя език. Жената поглежда малко зачервена и смутена към нас. Ние се хилим добродушно и махаме пренебрежително с ръка — какво пък толкова! По дяволите всички предразсъдъци, те са създадени за по-други времена, тук лежи дърводелецът Йохан Левандовски, войник, превърнат в инвалид, при него е жена му, кой знае кога ще я види пак, човекът иска да я има, нека я има и толкоз.

Двама души застават пред вратата, за да пресрещат сестрите и да ги запrikaзват, ако случайно някоя мине насам. Ще стоят на пост горедолу четвърт част.

Левандовски може да лежи само на една страна, затова един му подлага няколко възглавници под гърба, на Алберт дават да държи детето, сетне ние се поизвъръщаме встрани, черната мантия изчезва под завивката, а ние играем шумно скат и дърдорим на висок глас.

Всичко върви добре. Аз държа в ръката си страшно асо спатия с четворки. Тъй се захласваме в играта, че почти забравяме Левандовски. След известно време детето започва да хленчи, въпреки че Алберт отчаяно го люшка. Сетне нещо изскърцва и прошумява и като се обръщаме, тъй между другото, виждаме, че биберонът е вече в устата на малкото и то е отново в ръцете на майка си. Работата значи е наред.

Сега се чувствуваме като голямо семейство. Жената видимо се е поободрила, а Левандовски лежи изпотен и сияещ.

Той отваря бродираната чанта и изважда от нея хубави колбаси, взема ножа, сякаш е букет цветя, и нарязва месото на филии. С широк жест посочва към нас — и дребната, свита женица тръгва от човек на човек, усмихва ни се и ни раздава колбаса; сега направо изглежда хубавичка. Ние й казваме „майко“, а тя се радва и ни отупва възглавниците.

След няколко седмици започвам да ходя всяка сутрин в Зандеровия институт. Там притягат към уред крака ми и го раздвижват. Ръката отдавна е оздравяла.

От фронта пристигат нови ешелони с ранени. Превръзките не са вече от платно, а от бяла крепова хартия. Превързочните материали не достигат там.

Ампутираният крак на Алберт заздравява добре, раната почти се е затворила. След няколко седмици ще го изпратят в станцията за протези. Той все още говори малко и е много по-сериозен отпреди. Често млъква посред разговора и се заглежда втренчено пред себе си. Ако не беше заедно с нас, отдавна да е сложил край на живота си. Сега обаче е прескочил най-лошото. Понякога ни гледа, като играем скат.

Дават ми отпуск за почивка.

Майка ми не иска да ме пусне вече. Тя толкова е отслабнала. Всичко е още по-зле, отколкото миналия път.

След това ме повикват от полка и отново заминавам на фронта.

Раздялата с моя приятел Кроп е тежка. Но във войската след време човек свиква и с това.

XI

Вече не броим седмиците. Беше зима, когато пристигнах, и при пръскането на снаряди замръзналите буци пръст бяха почти толкова опасни, колкото осколките. Сега дърветата са пак зелени. Дните на бойната линия се сменят с дните в бараките. Донякъде сме свикнали с това; войната е причина за смърт както ракът и туберкулозата, както грипът и дизентерията. Само че смъртните случаи са много повече, по-разнообразни и по-ужасни.

Мислите ни са като глина, мачкана от редуващите се дни — добри са, когато почиваме, и мъртви — когато лежим под огъня. Навън и в душите ни са опустошени поля.

Така е с всички, не само с нас — това, което е било по-рано, е без значение, пък и никой вече не го помни. Различията в образованието и възпитанието са почти заличени и едва-едва могат още да се доловят. Понякога те дават известни предимства при използването на едно или друго положение, но имат и своите лоши страни, защото събуждат задръжки, които тепърва трябва да се преодоляват. То е също като че сме били някога монети на различни държави, после са ни претопили и сега всички носим един и същ отпечатък. Ако някой иска да види разликата, трябва точно да провери материала. Ние сме войници и едва след това, по някакъв особен и свенлив начин — индивиди.

Ние сме голямо братство, в което странно се обединяват далечен отглас от другарството в народните песни, чувството за солидарност на затворници и отчаяната задръжност на осъдени на смърт — обединяват се в стъпало на живота, което сред опасността се издига над напрежението и пустотата на смъртта и се превръща в бегло вземане на спечелените часове, и в това няма нищо патетично. То е нещо и героично, и банално, ако искаме да го определим — но кого го интересува това?

То се проявява тогава, когато Тяден при вестта за неприятелска атака с бясна бързина изсърбва граховата си чорба със сланина, защото не знае дали след час ще бъде още жив. Дълго сме спорили дали това е

правилно, или не. Кат е против и казва, че трябва да сме готови и за куршум в стомаха, а при пълен стомах това е по-опасно, отколкото при празен.

Такива неща са проблеми за нас, те ни засягат отблизо и не може да бъде иначе. Тук, на границата със смъртта, животът протича по невъобразимо проста линия, той се свежда до най-необходимото, всичко друго остава в непробуден сън — това е нашата първобитност и нашето спасение. Ако бяхме по-диференцирани, отдавна да сме полудели, дезертирали или загинали. То е нещо като експедиция сред вечните ледове: всяка жизнена проява трябва да служи на съхранението на живота и по силата на желязна необходимост се съобразява с него. Всичко друго е прогонено, защото би прахосало излишни сили. Това е единственият начин да се спасим и аз често седя пред самия себе си като пред чужденец, когато в тихи часове загадъчното отражение на миналото като мътно огледало размива очертанията на сегашното ми битие извън мен, и тогава се чудя как този неназовим фермент, който се нарича живот, се е нагодил към тази форма. Всички други изяви спят летаргичен сън, животът е само неспирно дебнене срещу заплахата на смъртта — той ни е направил мислещи животни, за да ни даде оръжието на инстинкта, притъпил е чувствата ни, за да не рухнем пред ужаса, който би ни връхлетял, ако разсъждавахме трезво и съзнателно, той е събудил у нас другарското чувство, за да избегнем бездната на самотата, дал ни е безразличието на дивака, за да долавяме въпреки всичко всеки проблясък на положителното и да го скътваме в запас срещу пристъпите на небитието. Така нашият живот е едно затворено и сурово съществуване върху най-външната повърхност и само от време на време някое събитие хвърля искра в него.

Това са онези опасни мигове, които ни сочат, че навеждането е само изкуствено, че то не е обикновено спокойствие, а най-мъчителен напън за спокойствие. Външно в живота си ние едва се различаваме от бушмените; но докато те винаги са такива, защото това е природата им и при тях напрежението на духовните сили води до развитие напред, при нас е обратното: нашите вътрешни сили са насочени не към понататъшно развитие, а към връщане назад. За бушмените това е волно и съвсем естествено състояние, ние обаче го заплащаме с цената на пределно напрежение и изкуствено приспособяване.

И нощем, събудени от някой сън, когато ни обладава и завладява магията на прииждащите видения, с ужас долавяме колко крехка е опората и границата, която ни дели от тъмнината — ние сме малки пламъчета, едва заслонени от вихъра на разрухата и безсмислието, в който мъждеем и понякога почти угасваме. Тогава глухият тътен на битката се затваря като обръч около нас, ние се свиваме в себе си и с широко отворени очи се вираме в нощта. Утеха ни е само дишането на спящите другари и така дочакваме утрото.

* * *

Всеки ден и час, всеки снаряд и всеки убит подяждат тази крехка опора и годините бързо я изтриват. Виждам как тя все повече се руши около мен. Ето например нелепата история с Детеринг.

Той беше един от онези, които се държат настрана от другите. Нещастieto му дойде от това, че видя в една градина цъфнало черешово дърво. Тъкмо се връщахме от бойната линия и при един завой на пътя близо до новата ни квартира това дърво изникна ненадейно в утринния здрач. Листа нямаше, но бе цялото като букет бели цветя.

Вечерта Детеринг се изгуби някъде. Най-после се появи с няколко клончета черешов цвят в ръка. Взехме да го закачаме и го попитахме дали не смята да ходи на огледа за невеста. Той не отговори нищо и си легна. През нощта го чух, че шумоли, като че стяга нещата си. Усетих, че може да стане нещо лошо и отидох при него. Той се престори, сякаш нищо няма, а аз му казах:

— Не прави глупости, Детеринг.

— Ти пък какво... не мога да спя, затова...

— Защо ти са тия черешови клонки?

— Че не мога ли да си донеса няколко черешови клонки? — отговаря заинатено той и след малко додава: — У дома имам голяма градина с черешови дървета. Когато цъфтят, от тавана на плевнята се виждат като бял чаршаф, толкова са бели. Сега им е времето.

— Може би скоро ще те пуснат в отпуск. Пък и възможно е като селски стопанин да те откомандироваат.

Той кима, но личи, че мисълта му е другаде. Когато нещо разбуни духа на тия селяни, те придобиват странно изражение — някаква смесица от крава и тъгуващ бог, нещо полуглупаво и полувъзторжено. За да го отклоня от мислите му, поисквам му парче хляб. Той ми дава да си взема колкото желая. Това е подозрително, защото иначе е стиснат. Затова оставам буден. Не се случва нищо, на сутринта всичко е както обикновено.

Навярно е забелязал, че го наблюдавам. Така или иначе, на следващата сутрин изчезна. Забелязвам отсъствието му, но не казвам нищо, за да му дам време, може би ще успее да се промъкне. За Холандия вече успяха да се прехвърлят разни хора.

При проверката обаче забелязват отсъствието му. След една седмица научаваме, че е заловен от фронтовата жандармерия — тия гадни военни полицаи. Тръгнал по посока към Германия — естествено съвсем безнадеждна работа, — пък и всичко е било замислено глупаво и детински. Всеки би се досетил по това, че бягството му е просто от носталгия и мигновено умопомрачение. Но какво ти разбират военните съдилища, които се намират на сто километра зад бойната линия? За Детеринг повече нищо не чухме.

* * *

Но и по друг начин се отприщва понякога това опасно, натрупано напрежение — като от прегрят парен котел. Тук е мястото да се разкаже как Бергер намери края си.

Отдавна вече нашите окопи са разрушени и сега имаме еластичен фронт, така че всъщност не водим истинска позиционна война. Когато преминат атака и контраатака, остава една разкъсана линия и се води ожесточена борба от яма до яма. Предната линия е пробита и навсякъде в снаряжените кратери са се загнездели отделения, които продължават боя.

Ние лежим в една яма, встрани от нас има англичани, които прегазват фланга и се озовават зад нас. Обкръжени сме. Трудно е да се предадем, над нас се носи мъгла и дим, никой не би разбрал, че искаме да капитулираме, пък може би наистина не искаме, това ами не знаем в такъв момент. Чуваме как все повече ни приближават взривовете на

ръчните гранати. Нашата картечница бие по предния полукръг. Охлаждащата вода се изпарява, подаваме охладителите от ръка на ръка, всеки се изпикава в тях, пак имаме вода и можем да продължим огъня. Но зад нас трещи все по-близо. Още няколко минути и сме загубени.

В този миг съвсем наблизко затрещява втора картечница. Тя стърчи в съседната яма, Бергер я е намерил и ето че отзад започва контраатака, ние сме освободени и се свързваме с нашите.

Когато след това се прибираме в сравнително сносно укритие, един от носачите на храна разправя, че на няколкостотин крачки от нас лежало ранено военно куче.

— Къде? — пита Бергер.

Другият му обяснява. Бергер се спуска да прибере животното или да го застреля. Само преди половин година не би помислил за такова нещо и би запазил благоразумие. Опитваме се да го задържим. Но когато наистина тръгва, казваме само „Полудял!“ и го оставяме да върви, защото тези пристъпи на умопомрачение са опасни, ако не успееш веднага да събориш човека на земята и да го вържеш. А Бергер е метър и осемдесет висок, най-якият мъжага в цялата рота.

Той наистина е полудял, защото трябва да премине през огнената стена — но това е същата мълния, която отнякъде ни дебне всички нас, тя сега го е поразила и му е затъмнила разсъдък. При други става така, че започват да буйствуват или побягват нанякъде, имаше и един, който се мъчеше с ръце, крака и уста да се зарови в земята.

Вярно е, че хората често симулират с такива неща, но самото симулиране също е вече признак. Бергер, който искаше да застреля кучето, бе изнесен от огъня с прострелян таз, а един от хората, които отидоха да го докарат, бе ранен с куршум в прасеца.

* * *

Мюлер е убит. От съвсем близо му забиха в стомаха една сигнална ракета. Преживя още половин час в пълно съзнание и сред страхотни болки. Преди да издъхне, ми предаде портфейла си и ми завеща ботушите си — същите, които навремето бе наследил от

Кемерих. Аз ги нося, защото ми стават точно. След мен ще ги получи Тяден, обещах му ги.

Успяхме да погребем Мюлер, но сигурно няма дълго да лежи необезпокояван. Нашите линии се изтеглят назад. Отсреща има твърде много пресни английски, американски полкове. Има твърде много говежди консерви и бяло пшеничено брашно. И твърде много нови оръдия. И самолети, много самолети.

А ние сме измършавели и гладуваме. Храната ни е тъй лоша и примесена с толкова заместители, че се разболяваме от нея. Фабрикантите в Германия станаха богаташи, а нас червата ни се късат от дизентерия. Нужниците са постоянно пълни с клечащи хора — би трябвало на ония в тила да им се покажат пепелявите, жалки, покорни лица, сгърчени фигури, на които спазмите изстискват кръвта им и които едва намират сила с разкривени, треперещи от болка устни да се хият един другиму: „Няма смисъл да си вдигаме гащите...“

Нашата артилерия е вече негодна — не достигат мунции, а цевите са така износени, че стрелят несигурно и ръсят снаряди чак при нас. Не ни достигат коне. Попълненията са малокръвни, слабовати момчета, които не могат да носят раница, но знаят да умират. С хиляди. Не разбират нищо от войната, вървят право напред и се оставят да ги покосяват. Един-единствен самолет изби на шега две роти от тях, току-що слезли от влака, без още да имат и понятие от прикритие.

— Германия сигурно скоро ще опустее — казва Кат.

Вече нямаме надежда, че някога ще дойде краят.

Въобще не мислим толкова надалеч. Един куршум и можеш да умреш; може да те ранят и тогава лазаретът следващата станция. Не те ли ампутират, рано или късно попадаш в ръцете на някои от ония щабни лекари с железен кръст за военна заслуга на петлика, които ти казват: „Какво, кракът бил малко скъсен ли? На фронта няма нужда да бягате, ако сте смелчага! Годен! Свободен сте!“

Кат разказва една от историите, които обикалят по целия фронт от Вогезите до Фландрия — за щабния лекар, който по време на преглед чете имената и когато човекът излезе напред, без да го погледне, отсича: „Годен! Войници ни трябва на фронта!“ Излиза пред него и един с дървен крак, щабният лекар казва: „Годен!“

— И тогава — повишава глас Кат — войникът му казва: „Дървен крак имам вече; но ако сега отида на фронта и някой снаряд ми отнесе главата, ще си поръчам дървена и ще стана щабен лекар.“

Всички сме дълбоко удовлетворени от този отговор.

Може да има и добри лекари и мнозина наистина са добри; но при стотиците прегледи всеки войник попада кога да е в лапите на един от многобройните тилови герои, които се стараят да превърнат в своя списък колкото се може повече „негодни“ в „годни“.

Има немалко такива истории, повечето от тях са още по-горчиви. Но те нямат нищо общо с метеж и поражение, те са честни и назовават нещата с истините им имена — защото във военщината има твърде много измама, несправедливост и низост. Малко ли е това, че въпреки всичко полк след полк се хвърлят във все по-безнадеждната битка и че атаките следват една подир друга при отстъпваща и разпадаща се бойна линия?

От предмет на подигравки танковете се превърнаха в тежко оръжие. Те идват бронирани в дълги редици и повече от всичко друго въплъщават за нас ужаса на войната.

Оръдията, които ни обсипват с барабанен огън, ние не виждаме, нападащите редици на противника са хора като нас — но тези танкове са машини, техните вериги се въртят безкрайно като войната, те са самото унищожение, когато безчувствени влизат в снарядните ями и пак изпълзват от тях, неудържимо, флота от ревящи, огнедишащи бронирани чудовища, неуязвими стоманени зверове, които премазват мъртви и ранени — пред тях ние се свиваме в тънката си кожа, пред колосалния им напор нашите ръце стават като сламки, а ръчните ни гранати — кибритени клечки.

Снаряди, газови облаци и танкови флотилии — премазване, разкъсване, смърт.

Дизентерия, грип, тиф — гърчове, повръщане, изгаряне, смърт.

Окопи, лазарети, масови гробове — други възможности не съществуват.

* * *

При една атака пада убит ротният ни командир Бертинк. Той беше един от онези великолепни фронтови офицери, които при всяка опасна ситуация са на предна линия. Беше от години с нас, без да го ранят, трябваше най-после нещо да се случи. Седим в една яма и сме обкръжени. Заедно с барутния дим до нас достига воня на масло и петрол. Забелязваме двама души с огнехвъргачка, единият носи на гърба си сандъка, другият държи в ръце маркуча, от който струят пламъците. Ако дойдат толкова наблизко, че да могат да ни достигнат, свършено е с нас, защото тъкмо сега не можем да се изтеглим назад.

Откриваме огън по тях. Но те се приближават все повече и положението става лошо. Бертинк лежи с нас в ямата. Като забелязва, че не се целим точно, тъй като при силния огън трябва твърде много да се прикриваме, той взема една пушка, използва от дупката и се прицелва лежешком на лакти. Стреля — в същия миг до него изплющява куршум; той е улучен. Но остава да лежи и продължава да се цели — веднъж сменя пушката, после пак я насочва; най-после изстрелът изпуква, Бертинк изтървава пушката, казва „Добре!“ и се свлича назад в ямата. Задният от двамата огнепръскачи е ранен, пада, маркучът се изплъзва от ръцете на другия, огънят пръска на всички страни и раненият пламва.

Бертинк е ударен в гърдите. След малко една осколка му отнася долната челюст. Същото парче има още достатъчно сила да разкъса бедрото на Лер. Лер изохква и забива ръце в земята, кръвта му бързо изтича, никой не може да му помогне. След няколко минути той се сгърчва като изпразнен маркуч. Каква полза от това, че в училище беше толкова добър математик?

* * *

Отминават месеците. Това лято на 1918 година е най-кървавото и най-тежкото. Като ангели в златно и синьо витаят непонятни дните над кръга на унищожението. Всеки знае, че губим войната. За това не се говори много, ние отстъпваме, вече няма да можем да атакуваме след тази голяма офанзива, нямаме вече хора и муниции.

И все пак походът продължава — умирането продължава.

Лятото на 1918 година... Никога животът в тоя си жалък образ не ни се е виждал по-желан от сега; червеният мак по поляните около нашите квартири, лъскавите буболечки по стръкчетата на тревите, топлите вечери в полутъмните, прохладни стаи, загадъчните черни дървета в здрача, звездите и ромонът на водата, сънищата и дългото спане — о, живот, живот, живот!

Лятото на 1918 година... Никога човек не е понасял безмълвно повече, отколкото в часа на тръгването за бойната линия. Носят се разюздани, влудяващи слухове за примирие и мир, те размътват сърцата и правят тръгването по-тежко откогато и да било!

Лятото на 1918 година... Никога животът в окопите не е бил по-горчив и по-страшен, отколкото сега, когато в часовете на огъня бледите лица лежат зарити в калта, а ръцете се вкопчват до болка в едно-едничко: „Не! Не! Не сега, в последната минута!“

Лятото на 1918 година... Вятър на надеждата, който полъхва над изгорените поля, луда треска на нетърпението, на разочарованието, най-болезнен страх от смъртта и невнятният въпрос: „Защо? Защо не сложа край? И защо не престават тия слухове за някакъв край?“

* * *

Тук има толкова много самолети и те са тъй уверени, че се впускат на лов по отделни хора като по зайци. На един немски самолет се падат най-често пет английски и американски. На един изгладнял, уморен немски войник в окопа се падат петима яки, свежи в противниковия. На един немски войнишки хляб се падат отсреща петдесет кутии консервирано месо. Ние не сме бити, защото като войници сме по-добри и по-опитни; но многократното надмощие просто ни смазва и ни помита.

* * *

Зад нас са няколко дъждовни седмици — сиво небе, сива, разкаляна земя, сива смърт. Тръгнем ли напред, влагата веднага прониква в шинелите и дрехите ни — и така си остава през цялото

време там. Въобще не изсъхваме. Който още има ботуши, ги омотава горе с чували от пясък, за да не влиза толкова бързо тинестата вода. Пушките се покриват с ръждива кора, униформите се покриват с кора, всичко тече и се разлага, подгизнала, влажна, мазна земна маса, в която се събират жълти локви със спирални кървави петна и в тях затъват бавно мъртви, ранени и оцелели.

Бурята вилнее над нас, градушката от осколки изтръгва из сивата и жълта маса пронизителните детски писъци на улучените, а в нощите разкъсаният живот стене и мъчително заглъхва в мълчание.

Ръцете ни са пръст, телата ни са глина, очите ни са дъждовни локви. Вече не знаем дали още живеем.

Сетне горещината като мекотело, влажна и задушна, нахлува в нашите дупки и в един такъв ден на късното лято, на отиване за храна, Кат се строполява на земята. Двамата сме сами. Превързвам раната му; изглежда, раздробен е пищялът на крака. Това е костно нараняване и Кат пъшка отчаяно:

— Сега ли?... Тъкмо сега ли трябваше...

Аз го утешавам.

— Кой знае още докога ще трае тази гадост? Ти все пак се отърва засега...

Раната започва силно да кърви. Не мога да го оставя, за да отида да потърся носилка. Пък и не знам никакъв санитарен пункт наблизо.

Кат не е много тежък; затова го вземам на гръб и тръгвам назад към превързочния пункт.

Два пъти спираме да почиваме. Носенето му причинява силни болки. Не говорим много. Разкопчал съм яката на куртката си и дишам тежко, облива ме пот, лицето ми е подпухнало от напрежение. Въпреки това настоявам да продължим, защото теренът е опасен.

— Да тръгваме ли, Кат?

— Май трябва, Паул.

— Хайде тогава!

Изправям го, той застава на здравия крак и се улавя за едно дърво. Подхващам внимателно ранения крак, Кат подскача и аз вземам под мишница и коляното на здравия крак.

Пътят ни става по-труден. Понякога към нас връхлита снаряд. Бързам колкото мога, понеже от раната на Кат капе кръв. От

взривовете не можем да се пазим добре, защото докато речем да се прикрием, те отминават.

Залягаме в една малка яма, за да изчакаме. Давам на Кат чай от манерката си. Изпушваме по една цигара.

— Да, да, Кат — казвам унило, — сега, щем не щем, ще трябва да се разделим.

Той мълчи и ме поглежда.

— Помниш ли, Кат, като реквизирахме гъската? И като ме измъкна от огъня, когато бях още зелен новобранец и за пръв път ме раниха? Тогава още плачех, Кат, три години има оттогава.

Той кима.

Страхът от самотата се надига в мен. Препратят ли Кат в тила, вече нямам приятел.

— Кат, трябва непременно да се видим, ако наистина дойде мирът, преди да се върнеш.

— Вярваш ли, че с тоя строшен кокал още веднъж ще ме пишат за годен? — пита горчиво той.

— Ти спокойно ще го излекуваш. Нали ставата е в ред. Може би пак ще можеш да се върнеш.

— Дай ми още една цигара — казва той.

— Може би по-късно ще предприемем нещо заедно, Кат.

Много ми е мъчно, не е възможно — Кат, моят приятел, Кат с отпуснатите рамене и редките, меки мустаци, когото познавам по-другояче, отколкото всеки друг човек, Кат, с когото съм делил тези години — не е възможно да не видя вече Кат.

— Дай ми адреса си в къщи, Кат, за всеки случай. Ето ти и моя, ще ти го запиша.

Пъхам бележката в джоба си. Колко изоставен се чувствавам вече, макар че той е още до мен. Да се прострелям ли набързо и аз в крака, та да остана заедно с него?

Изведнъж Кат изхриптява и става жълто-зелен.

— Да вървим — заеква той.

Аз скачам на крака, горя от желание да му помогна, повдигам го на гръб и започвам да тичам с дълга, бавна, протяжна крачка, за да не се люлее много кракът му.

Гърлото ми е пресъхнало, червени и черни кръгове играят пред очите ми, когато най-после, стиснал зъби и безмилостно тътрещ се,

стигам до санитарния пункт.

Там коленете ми се подкосяват, но намирам сили да се килна на страната, на която е здравият крак на Кат. Краката и ръцете ми се тресат, едва намирам манерката си, за да си наквася устата. Но Кат е спасен.

След малко дочувам в неясния глъч от гласове, който отеква в ухото ми:

— Напразно си се трудил, друже — казва един санитар.

Поглеждам го в недоумение.

Той посочва Кат.

— Свършил е.

Не го разбирам.

— Ранен е в пищяла — казвам аз.

Санитарят се спира.

— И в пищяла също...

Обръщам се. Очите ми са все още мътни, отново ме е избила пот и се стича по клепачите ми. Избърсвам я и поглеждам към Кат. Той лежи неподвижен.

— В безсъзнание е — казвам бързо.

Санитарят тихо си подсвирва:

— Тия неща ги разбирам по-добре. Мъртъв е. Бас държа на каквото искаш.

Поклащам глава.

— Не може да бъде! Преди десет минути разговарях с него. Само е в безсъзнание.

Ръцете на Кат са топли, аз го хващам през раменете, за да го разтрия с малко чай. Тогава усещам нещо мокро на пръстите си. Когато ги дръпвам от главата му, виждам, че са в кръв. Санитарят отново изсвирва през зъби:

— Виждаш ли...

По пътя, без да забележа, парче от снаряд е ударило Кат в главата. Една малка дупка само — трябва да е била съвсем мъничка, заблудена осколка. Но то е било достатъчно, Кат е мъртъв.

Бавно се изправям.

— Ще вземеш ли билета и нещата му? — пита ме ефрейторът.

Кимам и той ми ги дава.

Санитарят е учуден.

— Да не сте нещо роднини?

Не, не сме роднини. Не, ние не сме роднини...

Вървя ли още? Имам ли още крака? Повдигам очи, оставям ги да шарят свободно и се въртя заедно с тях, един кръг, втори, после се спирам. Всичко си е както преди. Само запаснякът Станислав Катчински е мъртъв.

След това вече нищо не помня.

XII

Есен е. От старите войници не са останали вече много. Аз съм последният от седмината от нашия клас.

Всеки говори за мир и примирие. Всички чакат. Ако пак дойде разочарование, ще рухнат, надеждите са твърде силни, не могат току-така да се подават, без да експлодират. Няма ли мир, ще има революция.

Дадох ми две седмици почивка, защото погълнах малко газ. В една градинка седя по цял ден на слънце. Примирието ще дойде скоро, това го вярвам и аз сега. Тогава ще си тръгнем за дома.

Тук мислите ми засичат и не мръдват по-нататък. Онова, което властно ме влече и очаква там, са само чувства. То е жажда за живот, копнеж по родния дом, то е кръвта, шеметът на спасението. Но това не са цели.

Ако се бяхме завърнали през 1916-а, щяхме да развихрим истинска буря от горестта и силата на преживяното. А сега, когато се върнем, ще бъдем уморени, съсипани, изпепелени, без корен и без надежда. Вече не ще можем да си намерим място в тоя свят.

А и няма да ни разберат — преди нас израсна едно поколение, което наистина прекара годините тук заедно с нас, но то си има дом и занаят и сега ще се върне по старите си места, и ще забрави войната — а след нас израства поколение, каквото бяхме ние преди, и то ще бъде чуждо и ще ни изтика настрана. Ние сме излишни за самите себе си, ще растем наистина, едни ще се приспособят, други ще се примирят, а мнозина ще стоят безпомощни — годините ще се топят и накрая ще засипят всички ни.

А може пък и всичко това, дето го мисля, да е само меланхолия и потрес, които ще се разсеят, щом застана отново под тополите и се вслушам в шепота на листата им. Не е възможно да си е отишла онази мекота, която хвърляше в кипеж кръвта ни, онова несигурно, смущаващо, идващо, хилядите образи на бъдещето, мелодията от блянове и книги, опиянението и предусещането за жените, не е

възможно това да е загинало в барабанныя огън, отчаянието и войнишките бардаци.

Дърветата тук светят пъстри и златисти, плодовете на скорушата червенеят сред листата, селските пътища се белеят към хоризонта, а лавките жужат като кошери от слухове за мир.

Ставам.

Сега съм много спокоен. Нека дойдат месеците и годините, те вече нищо не могат да ми вземат. Аз съм тъй сам и без надежда, че мога да ги посрещна без страх. Животът, който ме носеше през тези години, е още в моите ръце и очи. Дали съм го надмогнал, не зная. Но докато още го има, той ще си търси своя път, все едно дали онова, дето казва „аз“ в мене, иска, или не.

* * *

Той падна убит през октомври 1918 година, когато по целия фронт бе тъй тихо и спокойно, че военното комюнике се бе задоволило само с едно изречение: „На западния фронт — нищо ново за отбелязване.“

Бе паднал ничком и лежеше като заспал на земята. Когато го обърнаха по гръб, видяха, че не ще да се е мъчил много — лицето му имаше такова спокойно изражение, сякаш бе почти доволен, че е станало така.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.